

John Locke

PISMO O TOLERANCIJI

Prevela: Nafiza Savić

Pismo o toleranciji koje sledi prvo je štampano na latinskom jeziku upravo ove godine u Holandiji, a već je prevedeno na holandski i francuski jezik. Takvo opšte i brzo odobravanje može, stoga, da opravda i njegovo povoljno prihvatanje u Engleskoj. Mislim, zaista, da ne postoji nijedan narod pod nebeskim svodom u kome je već toliko kazano o ovom predmetu kao što je naš narod. A, opet, sigurno ne postoji narod kome je većma potrebno da se i dalje nešto kaže i učini za ovo nego što je naš.

Naša vlada nije bila pristrana samo o religioznim pitanjima; oni koji su patili zbog ove pristranosti zbog koje su svojim pisanjem pokušali da odbrane sopstvena prava i slobode učinili su to uglavnom na veoma uskogrudnim principima koji su samo odgovarali interesima njihovih sopstvenih sekta.

Ova uskogrudnost duha na svim stranama bila je besumnje osnovni razlog našim zabunama i bedi. Bez obzira na uzrok, sada je krajnje vreme da se potraži osnovni lek. Potrebni su nam plemenitiji lekovi od onih koji su do sada korišćeni za našu bolest. Ni Proglas verskog povlašćenja¹ ni zakoni o trpeljivosti prema različitim gledištima koji su do sada provedeni

¹ Declaration of Indulgence – Proglas verskog povlašćenja (Karla II 1672, Jakova II 1687)

i isticani među nama ne mogu obaviti taj zadatak. Prvi će samo prividno izležiti, dok će drugi povećati naše zlo.

Apsolutna sloboda, pravična i istinska sloboda, ravnopravna i nepristrana sloboda – to je ono što nam je potrebno. I mada se o ovome dosta govorilo, sumnjam da se to dobro i razumevalo; siguran sam da je nisu upražnjavali ni upravljači prema narodu uopšte niti ijedna disenterska narodna stranka prema drugoj.

Stoga se mogu samo nadati da će ovu raspravu koja tretira ovaj predmet, bez obzira na njenu kratkoću, zbog veće tačnosti nego bilo koja rasprava koja se do sada pojavila o ovom predmetu, te zbog svoje pravičnosti i praktičnosti oceniti kao veoma podesnu svi ljudi koji imaju dovoljno široku dušu da više vole istinski interes javnosti nego interes jedne stranke.

Ovu sam raspravu preveo na naš jezik da bi je upotreбили oni ljudi koji su već prožeti tim duhom ili da bi pobudio taj duh među onima koji njim nisu prožeti. Sama rasprava je toliko kratka da neće moći da podnese duži predgovor. Prepuštam je, stoga, na razmatranje mojim sunarodnicima i od sveg srca želim da je oni iskoriste u one svrhe za koje je i namenjena.²

2 Kako je to već rečeno u napomeni o prevodu, smatra se da je ovaj predgovor (To the Reader) napisao Vilijam Popl.

Poštovani gospodine,

Pošto Vam pričinjava zadovoljstvo da me upitate kako je moje mišljenje o međusobnoj toleranciji hrišćana koji se ispovedaju na različite načine, moram Vam odmah neizostavno odgovoriti da toleranciju smatram osnovnom karakteristikom istinske crkve. Neki vernici se hvališu drevnim mestima i imenima ili spoljnom raskoši svoga bogoslužjenja, dok se drugi hvališu zbog reformacije svoga reda; uprkos svekolikoj ortodoksnosti njihove vere (jer svako je za sebe pravoverni), ove kao i sve druge iste stvari pre su oznake ljudi koji se bore za vlast i gospodstvo nad drugim nego što su oznake Hristove crkve. Ukoliko neko i ne prisvaja istinski sve ove stvari, a ako je lišen milosrđa, blagosti i dobronamernosti, uopšte, prema celom čovečanstvu, čak i prema onima koji nisu hrišćani, sigurno je da on sam nije pravi hrišćanin. *'Carevi narodni vladaju narodom'*, reče naš Spasitelj svojim učenicima, *'ali vi nemojte tako'*, (*Jevanđelje po Luki*, XXII, 25).³

Zadatak je prave religije sasvim drukčiji. Ona nije institucionalizovana da uzdiže spoljnu raskoš, da postigne crkvenu dominaciju ili da nasilnički vlada, već da upravlja ljudskim životima prema pravilima vrline i pobožnosti.

3 Drugi deo ovog navoda pripada 26. a ne 25. stihu.

Svako ko se svrstava pod Hristov barjak mora na prvom mestu, i pre svega, da objavi rat sopstvenim strastima i porocima. Uzaludno je za svakog čoveka da uzurpira ime hrišćanina, a da ne živi sveto i čisto, blaga i krotka duha. *'I ti kad god obrativši se utvrdi braću svoju'*, reče naš Gospod Petru (*Jevanđelje po Luki, XXII, 32*). Bilo bi odista veoma teško da me neko ko i sam ne mari mnogo za sopstveni spas ubedi da se nesebično brine za moj spas. Nemoguće je da se ljudi iskreno i srčano predaju zadatku pokrštavanja drugih ljudi oni koji nisu istinski prigrlili hrišćansku religiju u sopstvenim srcima. Ako se može vjerovati Jevanđelju i apostolima, nijedan čovek ne može da bude hrišćanin, ako ne poseduje *milosrđe* i *veru koja deluje preko ljubavi*, a ne sile. Apelujem sada na savest onih koji progone, muče, uništavaju i ubijaju druge ljude pod izlikom religije i pitam se da li to čine iz prijateljstva i dobrote prema njima ili ne? A ja ću tek tada, nikako pre toga, da oni to čine iz tih pobuda kada vidim da ovi vatreni fanatici na isti način ispravljaju svoje prijatelje i porodične poznanike zbog očiglednih grehova koje čine protiv propisa Jevanđelja, tek kad ih vidim da progone ognjem i mačem članove svoje zajednice, koji su obeleženi strašnim porocima, beznadežno u opasnosti da budu večito izgubljeni, tek kad ih vidim da na taj način iskazuju svoju ljubav i želju za spasenjem svojih duša izricanjem osuda na muke i vršenjem svakojakih okrutnih dela. Ukoliko to

čine iz principa *milosrđa*, kao što pretenduju, i ljubavi prema čovekovoju duši, lišavajući ove ljude imanja, sakateći ih telesno, mučeći ih glađu u ogavnim zatvorima, oduzimajući im na kraju i život, ponavljam, ukoliko se sve to čini da bi ovi ljudi postali hrišćani i bili na taj način spaseni, zašto onda oni pate od *klanjanja idolima, od prevare, od mržnje i drugih grozota* koje (prema apostolu – *Prva poslanica Rimljanima*, 1), očigledno pokazuju sklonost ka paganskoj podmitljivosti, a sve to da bi se gospodarilo i nagomilalo bogatstvo među sopstvenim vernicima i ljudima? Ove i slične stvari sigurno su znatno više u suprotnosti prema slavi Boga, čistoti crkve i spasenju duša nego bilo koje svesno odstupanje od crkvenih odluka ili odvajanje od javnog bogoslužjenja koje prati nevinost življenja. Čemu onda ovaj vatreni žar za Boga, crkvu i spasenje duša, vatreni, mislim u pravom smislu prožet vatrom i lomačom, kad on prolazi pored moralnih poroka i bezbožnosti bez ikakvog ukora a koje svi ljudi smatraju potpuno suprotnim ispovedanju hrišćanstva i koji upinju sve svoje snage na uvođenju ceremonijâ ili mišljenjâ koja se uglavnom odnose na lepe i zamršene stvari koje prevazilaze sposobnost običnog razuma? Koja je od zavađenih strana u pravu, koja je kriva za raskol i jeres, da li oni koji vladaju ili oni koji pate, i da li će se to konačno obelodaniti kad se prosudi o uzrocima njihovog razdvajanja? Neće biti osuđen kao jeretik onaj ko sigurno sledi Hrista, prisvaja njegovo

učenje podnoseći njegov jaram, po cenu da napusti svog oca i majku te da se odvoji od javnih skupova i ceremonija ili ma od koga ili ma čega drugog.

Danas, mada postoje podele među sektama, ne bi trebalo da one ikad budu prepreka spasenju duša; ipak, uprkos tome, *preljuba, razvrat, nečistoća, požuda, idolopoklonstvo i slične stvari neosporno su delo tela*, o čemu se apostol izričito izjasnio: 'Oni koji takova čine neće nasliediti carstva Božijega' (*Poslanica Galatima, v*). Stoga je svaki onaj ko se brine za carstvo Božje i smatra svojom dužnošću da pokuša uvećati to carstvo Božje među ljudima dužan da se posveti sa ništa manje brige i marljivosti iskorenjivanju ovih nemoralnosti kao i zatiranju sekta. Ali, ako bilo koji brižnik čini drukčije i ako je okrutan i neumoljiv prema onima koji imaju drukčije mišljenje od njega, a sam se odaje ovim porocima i nemoralnostima koje nisu dolične hrišćaninu, onda takav nikada ne treba da mnogo govori o crkvi, pošto svojim delima jasno pokazuje da teži drugom carstvu, a ne unapređenju carstva Božjeg.

Priznajem da mi izgleda čudno, a mislim i svakom drugom, da neki čovek smatra podesnim da svoga bližnjega muči do konačnog izdisaja i to čak u nepreobraćenom stanju. Niko, sigurno, neće nikada poverovati da ovakav postupak proizlazi iz milosrđa, ljubavi ili dobronamernosti. Ako neko smatra da ljude treba prisiliti mačem i lomačom da ispovedaju izvesna učenja i da se usaglase prema ovom ili onom

spoljnem obliku bogoslužnja bez obzira na njihovu moralnost, isto tako, ako neko pokušava da preobra- ti grešne u pravu veru prisiljavajući ih da ispovedaju stvari u koje ne veruju te im dopušta da rade stvari koje Jevanđelje ne dozvoljava, čovek ne može a da ne posumnja da ovakav brižnik ne želi u stvari samo da ima brojan skup vernika iste ispovesti kao što je nje- gova; sasvim je neuverljivo da on zaista želi da stvori pravu hrišćansku crkvu čim koristi ovakva sredstva. Ne treba se stoga čuditi što oni koji se zaista ne bore za unapređenje prave religije i crkve Hristove koriste oružja koja ne pripadaju hrišćanskom načinu ratova- nja. Da poput Vođe našeg spasenja oni iskreno žele dobro našim dušama, oni bi koračali stopama sledeći savršeni primer tog Vladara mira, koji je poslao svo- je vojnike da pokore narode i da ih okupe pod krilo njegove crkve, a ti vojnici nisu naoružani mačem ili drugim oružjem prisile, već prožeti Jevanđeljem mira i uzornom svetošću opštenja. Ovakav je bio njegov metod. Da je nevernike trebalo preobratiti silom, da su one zaslepljene ili tvrdoglave naoružani vojnici trebali da otrgnu od njihovih zabluda, poznato nam je veoma dobro da bi njemu bilo daleko lakše da to učini sa armijom nebeskih legija, nego što je to slučaj sa bilo kojim sinom crkve, ma koliko on moćan bio sa svim svojim dragunima.

Tolerancija prema onima koji se od drugih razliku- ju u religioznim pitanjima saglasna je sa Jevanđeljem

Isusa Hrista i sa istinskim umom čovečanstva, tako da je užasno što su ljudi toliko zaslepljeni da ne vide nužnost i prednost ove tolerancije u jasnom svetlu. Neću na ovom mestu da procenjujem ponos i ambiciju nekih, strast i nemilosrdni žar drugih. Verovatno su ovo greške kojih se ljudski odnosi mogu retko potpuno osloboditi; pa ipak, ovakav brižnik neće ih nikada samo imputirati, a da ih pritom ne prikriva lažnom bojom, te na taj način ubire hvalu dok ga nose njegove sopstvene nepravilne strasti. Čak i kada neki ne prikrivaju duh progona i nehrišćanske okrutnosti pod izlikom brige za opšte dobro i poštovanje zakona, a da drugi, pod izlikom religije, ne traže oprost od kazne zbog svoje razuzdanosti i samovolje, jednom rečju, da niko ne okrivljuje sebe ili druge pod izlikom odanosti i pokornosti vladaru ili pod izlikom nežnog i iskrenog štovanja Boga, smatram da je, iznad svega, potrebno da se tačno razgraniči zadatak građanske vlade od zadatka religije i da se uspostavi pravična veza između jedne i druge. Ako se ovo ne uradi, neće biti kraja protivrečnostima koje će uvek nastajati između onih koji se brinu, ili se bar za takve izdaju, za spas ljudskih duša, na jednoj strani, i onih koji se brinu za državu, na drugoj strani.

Država je, po meni, zajednica ljudi konstituisana samo zbog postizanja, očuvanja i unapređenja njihovih sopstvenih *građanskih interesa*.

Građanski interesi su život, sloboda, zdravlje i odsustvo teških bolova, kao i posedovanje spoljašnjih stvari kao što su novac, zemlja, kuće, nameštaj i slično.

Dužnost je građanskog vladara da nepristranim provođenjem jednakih zakona svim ljudima uopšte, i svakom svom podaniku ponaosob, osigura pravično posedovanje stvari koje pripadaju ovom životu. Ukoliko bilo ko dopušta sebi slobodu da krši zakone opšte pravde i pravičnosti koji su uspostavljeni zbog očuvanja ovih stvari, njegovu drskost treba zaustaviti strahom od kazne, a ona se sastoji od oduzimanja ili smanjenja onih građanskih interesa ili dobara koje bi on inače mogao i trebao da uživa. Ali, vladareva je briga da pazi da nijedan čovek nije namjerno kažnjen lišavanjem bilo kog dela svojih dobara, a još manje slobode ili života, a sam vladar naoružan je silom i snagom svih svojih podanika da bi kaznio sve one koji krše prava drugog čoveka.

Činjenica što se sveukupna jurisdikcija vladara odnosi samo na ove građanske brige kao i na građansku vlast, pravo i dominaciju, te što je vezana i ograničena brigom za unapređenje samo ovih stvari i što se ne može, niti treba na bilo koji način proširiti na spasenje duša – čini mi se da sledeća razmišljanja opsežno pokazuju.

Prvo. Zato što briga za dušu nije dužnost građanskog vladara ništa više nego što je dužnost drugih

ljudi. Kažem da im tu dužnost nije dao Bog; izgleda da Bog nije nikada dao ovakvu vlast ni jednom čoveku nad bližnjim kako bi ga mogao prisiliti da prihvati njegovu religiju. Ova vlast ne može da se dodeli vladaru *pristankom naroda*, pošto nijedan čovek ne može u toj meri da napusti brigu za svoj spas i da slepo prepusti izbor nekome drugome – vladaru ili podaniku, koji bi mu propisao koju će veru ili bogosluženje da prigrlji. Jer nijedan čovek, čak i kad bi to hteo, ne može da uskladi svoju veru prema naredbi drugoga. Ceo se život i moć istinske religije sastoji u unutrašnjem i potpunom pridobijanju duha, a vera nije vera ukoliko se u nju ne veruje. Bez obzira na našu ispovest i spoljna obeležja bogoslužnja kojemu se priklanjam, ukoliko nismo potpuno zadovoljni sopstvenim duhom i ukoliko ne držimo da je naša ispovest prava, a naše bogosluženje Bogu ugodno, naša ispovest i bogosluženje ne samo što nisu daljnji korak već su, u stvari, i velika prepreka za naše spasenje. Jer na ovaj način umesto da okajavamo druge grehe pomoću religije, nudeći Bogu Svemogućem takvo bogosluženje koje smatramo njemu neugodnim, mi samo uvećavamo broj svojih drugih grehova kao i greh hipokrizije i prezira prema njegovom božanskom veličanstvu.

Drugo. Briga o duši ne može da pripada građanskom vladaru, jer se njegova vlast sastoji samo u spoljnoj snazi, dok se istinska i spasonosna religija sastoji iz unutrašnjeg pridobijanja duha bez kojega

ništa ne može da bude prihvatljivo Bogu. A i priroda je razuma takva da on ne može ni u šta da veruje pod pritiskom spoljnje sile. Konfiskacija imovine, zatvor, mučenja i druge slične stvari ne mogu da deluju na ljude tako da oni promene svoj unutrašnji sud koji su doneli o stvarima.

Može se zaista navesti da vladar može koristiti argumente i na taj način izvesti inoverca na put istine i tako ga spasiti. Dopusštim to; ali to je njemu (vladaru) zajedničko sa drugim ljudima. Podučavanjem, instruiranjem i ispravljanjem grešnog pomoću uma, vladar možda sigurno da čini ono što pristaje svakom dobrom čoveku da učini. Vladarski poziv ga ne obavezuje da se odrekne humanosti ili hrišćanstva; jedno je ubeđivati, a drugo naređivati, jedno je pritisnuti argumentima, a drugo kaznama. Građanska vlast ima pravo da uradi samo ovo; drugoj vlasti dovoljna je dobronamernost kao autoritet. Svaki čovek ima ovlašćenje da opomene, nagovara i ubedi drugog čoveka da greši i da ga razumnim rasuđivanjem vrati na put istine; ali donošenje zakona, primanja znakova pokoravanja i prisiljavanje mačem nalaze se samo u delokrugu vladara. Na osnovu ovoga ja tvrdim da se vlast vladara ne proširuje na uspostavljanje bilo kakvih propisa vere ili oblika bogoslužjenja pomoću zakona. Jer zakoni nemaju nikakvu moć bez kazni, a kazne su u ovom slučaju apsolutno neprikladne jer nisu odgovarajući način da ubedimo nečiji duh. Ispovedanje bilo kakvih

propisa vere ili poštovanje bilo kojeg spoljnog oblika bogoslužnja (kao što je već rečeno) nisu dovoljni za spasenje duše ukoliko oni koji ispovedaju i vrše bogoslužnje potpuno ne veruju u istinitost svoje ispovesti i prihvatljivost svog bogoslužnja za Boga. Kazne ni u kom slučaju ne mogu da stvore ovakvo uverenje. Samo svetlost spoznaje i dokazi mogu da dovedu do promene čovekovih uverenja, a ta svetlost ne može ni na koji način da nastane iz telesnih muka ili bilo kojih drugih spoljnih kazni.

Treće. Briga za spas ljudskih duša ne može da pripada vladaru; čak i kada su strogi zakoni i prinuda kazni u stanju da ubede čoveka i promene njegova uverenja, to im ni najmanje ne bi pomoglo za spas njihovih duša. Jer budući da postoji samo jedna istina i jedan put u nebo, kakva je nada da će ljudi doći do njega ukoliko ne postoji drugo pravilo koje će prihvatiti osim religije dvora, i šta bi bilo da oni moraju napustiti svetlo sopstvenog uma, suprotstaviti se naredbama sopstvene savesti i slepo se pokoravati volji svojih upravljača kao i religiji koju je samo neznanje, ambicija ili praznoverje slučajno uspostavilo u zemljama gde su rođeni? U raznolikosti i protivrečnosti mišljenja o religiji, u čemu su i vladari sveta podeljeni na isti način kao i kada su u pitanju njihovi svetovni interesi, uski put bi bio još više stešnjen samo bi jedna zemlja bila u pravu, a preostali deo sveta morao bi da sledi svoje vladare na način koji vodi do propasti;

ono što povećava apsurdnost i veoma loše pristaje pojmu Božanstva – jeste da bi ljudi dugovali svoju večnu sreću ili nesreću mestu svoga rođenja.

Ova razmatranja, bez mnogih drugih koja su se mogla uzeti u istu svrhu, čine mi se dovoljna da zaključim: sva se vlast građanske vlade odnosi samo na čovekove građanske interese, te je ograničena na brigu o stvarima ovoga sveta tako što nema nikakve veze sa onozemaljskim svetom.

Razmotrimo sada šta je crkva. Crkva je po mom mišljenju, dobrovoljna zajednica ljudi koji se okupljaju zajedno iz sopstvenog nahođenja da bi vršili bogosluženje na način koji smatraju prihvatljivim za Boga, a koji je delotvoran za spas njihovih duša.

Kažem da je to slobodna i dobrovoljna zajednica. Niko se ne rađa kao pripadnik crkve, u tom bi slučaju roditeljska vera prešla na decu po istom pravu nasledstva kao i njihova svetovna imanja, tako da bi svako držao svoju veru na osnovu istog prava kao i svoje zemljišne posede, od čega se ništa apsurdnije ne može zamisliti. Takav je to problem. Nijedan čovek nije po prirodi određen za neku posebnu crkvu ili sektu, već se svaki dobrovoljno priključuje onoj zajednici za koju veruje da će pronaći takvo ispovedanje i bogosluženje koje je istinski prihvatljivo za Boga. Nada za spasenjem, koja je bila jedini uzrok njihovog ulaska u tu zajednicu, može biti i jedini razlog njihovog ostanka u njoj. Ukoliko on otkrije bilo šta grešno

u doktrini te zajednice kojoj se pridružio ili bilo šta neprimereno u njenom bogoslužjenju, zašto on ne bi bio isto tako slobodan da izađe iz te zajednice kao što je ušao? Nijedan član verske zajednice ne može da bude vezan nikakvim drugim vezama osim onim koje proizlaze iz izvesnog očekivanja večnog života.

Crkva je, prema tome, zajednica članova koji se dobrovoljno ujedinjaju u ovom cilju.

Sada treba da razmotrimo kakva je vlast ove crkve i kojim je zakonima podložna.

Budući da nijedna zajednica – bez obzira na njenu slobodu ili na priliku njenog osnivanja, bilo da je reč o zajednici filozofa zbog učenja, trgovca zbog trgovine ili dokonih ljudi zbog međusobnog razgovora ili diskusije – ne bi mogla postati niti bi se održala, već bi se raspršila na komadiće, ukoliko ne bi bila regulisana nekim zakonom, a svi članovi bili saglasni da poštuju određeni red, isti je slučaj sa crkvom ili bilo kojom kompanijom. Mora se dogovoriti i o mestu i o vremenu nastanka; moraju se doneti pravila za prijem i isključenje članova; ne može se izostaviti pitanje postavljanja funkcionera kao i dovođenja stvari u redovan tok, kao i rešavanje sličnih poslova. Ali budući da je zajedničko udruživanje nekolicine članova u ovu zajednicu-crkvu, kao što je i ranije pokazano, završeno, slobodno i spontano, nužno proizlazi da pravo donošenja zakona te zajednice ne može da pripada

nikome drugome već samoj zajednici ili bar (što je isto) onima koje je za to ovlasila zajednica opštim pristankom.

Neki, možda, mogu da prigovore da ni jedna ovakva zajednica nije prava crkva ukoliko nema biskupa ili crkvenog starešinu sa vlašću upravljanja koju su dali sami apostoli i koja se prenosila do današnjih vremena u jednom neprekinutom nizu.

Ovima ja odgovaram: *Kao prvo*, neka mi pokažu ukaz po kome je Hristos doneo taj zakon za njegovu crkvu. I neka me niko ne smatra bezobraznim ukoliko za stvar sa ovakvim posledicama zahtevam da uslovi tog ukaza budu veoma izričiti i potvrdni. Jer obećanje koje nam je dao da *'gdje su dva ili tri sabrani u ime moje ondje sam ja među njima'* (Jevanđelje po Mateji, XVIII, 20) kao da implicira suprotno. Molim vas da razmotrite da li ovom skupu nedostaje nešto što je potrebno za pravu crkvu. Siguran sam da tu ništa ne nedostaje za spasenje naših duša, a što je dovoljno za našu svrhu.

Dalje, molim vas da uočite kako su oduvek postojale velike podele među onima koji toliko naglašavaju božansku instituciju i neprekinuti niz izvesnog poretka crkvenih vladara. Sada nas sam njihov nesklad neizbežno obavezuje da razmislimo i da, shodno tome, dozvoljava da odaberemo onu crkvu koja nam se više dopada.

I kao poslednje. Pristajem da ovi ljudi imaju poglavara u svojoj crkvi koji je uspostavljen tako dugim nizom uzastopnog nasleđivanja što oni smatraju potrebnim, pod uslovom da istovremeno ja imam slobodu da se priključim onoj zajednici za koju sam ubeđen da ću u njoj naći sve ono što je potrebno za spas moje duše. Pitam se zar ovo ne bi bilo ugodnije za crkvu Hristovu nego što ljudi nameću sopstvena otkrića i tumačenja drugima kao da imaju božansko ovlašćenje, te da preko crkvenih zakona, kao apsolutno nužne za ispovedanje hrišćanstva, uspostavljaju takve stvari koje se u *Svetom pismu* ne spominju ili se bar ne nalažu izričito? Ko god zbog crkvene zajednice zahteva stvari koje Hristos ne zahteva za večni život, on zapravo može da konstituiše društvo prilagođeno svom mišljenju i sopstvenom interesu; ali ne razumem kako se ta zajednica može zvati crkva Hristova ako se temelji na zakonima koji nisu njegovi, i koja isključuje iz svoje zajednice osobe koje će on jednog dana primiti u nebseko carstvo. Budući da ovo nije pravo mesto da se zapitam za karakteristike prave crkve, podsetit ću samo one koji se tako žarko bore za odluke svoje zajednice i koji neprekidnu uzvikuju *crkva, crkva*, isto tako bučno i možda iz istih principa kao što su to efeški srebrnari činili za Dijanu na sledeće: u Jevanđelju se često kaže da pravi Hristovi učenici moraju da prođu kroz muke, ali ja još nisam mogao da nađem ni u jednoj knjizi *Novog zaveta* da

crkva Hristova treba da progoni druge i da ih prisili ognjem i mačem da prigrle njenu veru i učenje.

Svrha religiozne zajednice (kao što je već rečeno) jeste javno služenje Bogu da bi se na taj način došlo do večnog života. Sve učenje treba stoga da teži tom cilju, a svi crkveni zakoni treba da budu tim ograničeni. U ovoj zajednici ne treba, niti može da se vrši nešto što je povezano sa posedovanjem građanskih i svetovnih dobara. Sila se ovde ne može primeniti ni u kakvoj prilici: jer sila potpuno pripada građanskom vladaru, a posedovanje svih spoljnjih dobara podložno je njegovoj jursidikciji.

Ali možemo se zapitati na koji će se način uspostaviti crkveni zakoni ako moraju da budu lišeni svake prinudne sile? Odgovaram: oni se moraju uspostaviti na način koji je prikladan prirodi ovih stvari, jer su ispovedanje i iskazivanje poštovanje, ukoliko ne proizlaze iz potpunog duhovnog ubeđenja i odobravanja, potpuno nekorisni i besmisleni. Članovi ove zajednice treba da se pridržavaju dužnosti preko podsticanja, opomena i saveta. Ako se pomoću ovih sredstava prekršiocu ne poprave, a grešni ne ubede, ne preostaje ništa nego da se ove tvrdoglave i uporne osobe koje daju malo nade da će se popraviti izopće i izdvoje iz zajednice. Ovo je poslednja i krajnja sila crkvene vlasti. Nikakva druga kazna ne može se izreći osim ove kojom se prekida veza između zajednice i izopćenog člana, a osoba osuđena na taj način prestaje da bude deo crkve.

Kad se ove stvari ovako odrede, zapitajmo se koliko daleko seže dužnost tolerancije i šta se od svakog zahteva na osnovu nje.

Kao prvo, smatram da nijedna crkva nije obavezna, na osnovu tolerancije, da u svom krilu zadrži bilo koju osobu koja i posle opomene uporno i tvrdoglavo krši zakone zajednice. Jer, budući da je ovo preduslov zajednice, a i njena garancija, u slučaju kad bi se dopustilo kršenje zakona bez ikakvog ukora, zajednica bi se odmah raspršila. Uprkos tome, u svim ovakvim slučajevima treba se pobrinuti da se kazna ekskomunikacije i njeno izvršenje ne provedu grubom upotrebom reči ili dela, kako se proterana osoba ne bi ni na koji način telesno ili imovinski oštetila. Jer sva sila (kao što je često pre rečeno) pripada samo vladaru, a niko ne može sâm da koristi silu osim u samoodbrani protiv nepravdnog nasilja. Ekskomunikacija ne lišava niti može da liši ekskomuniciranu osobu bilo kojih građanskih dobara koje je ona pre posedovala. Sve ove stvari potpadaju pod građansku vladu i pod zaštitom su vladara. Svekolika snaga ekskomunikacije sastoji se samo u sledećem – pošto se o tome donese odluka zajednice, kida se veza između zajednice i nekog člana; prestankom te veze takođe prestaje učestvovanje u nečemu što je zajednica pružala svojim članovima, a na što nijedan čovek nema građansko pravo. Jer nikakva se građanska nepravda ne čini osobu ukoliko mu svećenik odbija da pruži hleb i vino kod proslave

Gospodnje večeri, koji nisu kupljeni njegovim novcem već novcem drugih ljudi.

Drugo, nijedna privatna osoba nema nikakvo pravo da na bilo koji način ošteti drugu osobu u njenim građanskim uživanjima zato što ona pripada drugoj crkvi ili religiji. Sva građanska prava i povlastice koje mu pripadaju kao čoveku ili građaninu treba očuvati nepovredivim. Zadatak religije nije u ovome. Nikakvo nasilje niti nepravda ne treba da se izvrši nad čovekom bez obzira da li je on hrišćanin ili paganin. Ne, ne samo da se zadovoljimo uskim merama formalne pravde; njoj treba dodati milosrđe, dobrotivost i širokogrudnost. Jevanđelje to propisuje, a um naređuje; prirodna zajednica u kojoj smo rođeni to zahteva od nas. Ako neki čovek skrene s pravog puta to je njegova sopstvena nesreća koja drugome ne šteti; ne treba čoveka stoga kazniti u ovozemaljskim stvarima, jer se pretpostavlja da će on biti bedan na onom svetu.

Ono što kažem za međusobnu toleranciju između privatnih osoba koje se razlikuju jedna od druge po veri, podrazumevam i za posebne crkve koje se, tako reći, nalaze u istom odnosu jedna naspram druge kao i neke osobe privatne između sebe. Nijedna nema neki oblik jurisdikcije nad drugom; ne, čak ni u slučaju kad građanski vladar (kao što se katkada dešava) pripada ovoj ili drugoj zajednici. Jer, građanska vlada ne može dati nikakvo novo pravo crkvi, niti to može crkva građanskoj vladi. Bez obzira da li se vladar

pridružuje nekoj crkva ili se odvaja od nje, crkva uvek ostaje ono što je pre bila – slobodna i dobrovoljna zajednica. Njoj nije potrebna sila mača ukoliko joj se vladar pridruži, niti ona gubi pravo instrukcije i ekskomunikacije ukoliko se vladar odvoji od nje. Ovo je osnovno i nepromenljivo pravo dobrovoljne zajednice; ona ima pravo da ukloni bilo kojeg člana svoje zajednice koji krši pravila njene institucije, ali prihvatanjem novih članova ne može da stekne bilo koje pravo jurisdikcije nad onima koji joj nisu pristupili. Stoga sve posebne crkve treba da uvek zajednički poštuju mir, pravičnost i prijateljstvo na isti način kao što to čine privatne osobe, bez bilo kakve pretenzije na superiornost ili jurisdikciju jedna prema drugoj.

Da bismo ovo bolje razumeli preko primera, pretpostavimo da se dve crkve, jedna od *arminijevaca*⁴, a druga od *kalvinista*, nalaze u Carigradu. Hoće li ijedna od njih reći da jedna crkva ima pravo da liši članove druge crkve njihovih imanja i slobode (kao što vidimo da se drugde radi) zbog razlike u nekim njihovim učenjima ili obredima, dok *Turci* u međuvremenu mirno stoje i smeju se pri spoznaji o neljudskoj okrutnosti jednih hrišćana uperenoj protiv drugih hrišćana? Ali, ukoliko jedna crkva ima vlast da loše postupa prema drugoj, pitam se kojoj od njih ta vlast pripada i po

4 Arminijevci su pristalice učenja Jakova Arminija, holandskog protestantskog teologa (1560–1609).

kojem pravu? Nedvosmisleno će se odgovoriti da pravovornoj crkvi pripada pravo vlasti nad grešnom ili jeretičnom crkvom. Ovim se krupnim i lažnim rečima ne kaže upravo ništa. Jer svaka je crkva ortodoksna za sebe; za druge je grešna ili jeretička. Bez obzira u šta veruje bilo koja crkva, ona veruje da je to istina; sve što je suprotno njenom verovanju, ona proglašava grešnim. Tako je nesuglasica između ovih crkvi o istini njihovog učenja i čistoti obreda podjednaka na obe strane; ne postoji sudac ni u *Carigradu* ni na bilo kojem drugom mestu na zemlji koji može presudom odrediti pravovernost. Rešenje ovoga pripada samo vrhovnom sudiji nad svim ljudima, a njemu također pripada i moć da kazni grešne. U međuvremenu, neka ti ljudi razmotre kako ogavno greše i, dodajući nepravdu, ako ne svojoj zabludi, onda sigurno svom ponosu, nerazumno i arogantno preuzimaju na sebe da zloupotrebljavaju sluge drugog gospodara koji im uopšte nisu odgovorni!

Dalje: i kad bi bilo očigledno koja je od ovih dveju disidentskih crkvi na pravom putu, ortodoksnoj crkvi ne bi pripalo nikakvo pravo da uništava drugu crkvu. Crkve nemaju nikakvu jurisdikciju u svetovnim stvarima niti su oganj i mač prava oruđa crkve da ubede ljude da su zgrešili i da im ukažu na istinu. Pretpostavimo pak da svetovni vladar daje prednost jednoj od njih, i da im se u ruke dâ njegov mač, one (po njegovom pristanku) mogu da kazne disentere

kako im se dopada. Da li iko može reći da bilo koje pravo hrišćanske crkve nad njenom braćom može da potekne od turskog imperatora? Nevernici, koji sam nema vlast da kazni hrišćane zbog propisa njihove vere, ne može dati takvu vlast nijednoj hrišćanskoj zajednici niti im može dati pravo koje ni on sam nema. Ovo bi bio slučaj u Carigradu; a razlog za ovo je isti i u bilo kojem hrišćanskom kraljevstvu. Građanska vlast je ista na svakom mestu; u rukama hrišćanskog princa ta moć ne može dati veću vlast crkvi nego kad se nalazi u rukama paganina, koja tako reći i ne postoji.

Ipak je vredno uočiti i zažaliti što najžešći branioци istine, protivnici zablude, glasnogovornici protiv raskola, jedva da ikada umanjuju ovaj svoj žar za Boga koji ih tako zagrejava i uzbuđuje, osim u slučaju kad građanski vladar nije na njihovoj strani. Ali čim im dvor poveri deo u upravljanju i oni se počnu osećati jači, odmah ostavljaju mir i milosrđe na stranu. U suprotnom ih treba posmatrati kao religiozna bića. Tamo gde nemaju vlast da vrše progone i postanu gospodari, oni žele da žive prema poštenim principima i tada ispovedaju čak i toleranciju. Kada nisu ojačani građanskom vlašću, oni mogu da podnose, strpljivo i nepokolebljivo, zarazu idolatrije, praznoverja i jeresi u svojoj okolini; u drugim prilikama interes religije bi ih naterao da budu krajnje zabrinuti. Oni ne napadaju otvoreno one greške koje su u modi na dvoru ili koje odobrava vlada. Tada se zadovoljavaju štedljivim

korištenjem argumenata; što je ipak (sa njihovim dopuštenjem) jedini ispravni metoda propagiranja istine, i nema drugi način da uspe nego kada se udruže jaki argumenti i dobar um sa blagom učtivošću i dobrim korišćenjem.

Niko, stoga, *in fine*, ni pojedine osobe, ni crkve, pa čak ni države, nema nikakvo pravo da međusobno ugrožava građanska prava i materijalna dobra pod izlikom religije. Bilo bi dobro da oni koji misle sami shvate kako opasno seme neslaganja i rata seju, kako snažno podstiču beskrajne mržnje, otimačine i pokolje – i sve to predaju čovečanstvu. Nikakav mir i sigurnost, pa čak ni obično prijateljstvo, ne mogu se uspostaviti ili očuvati među ljudima sve dok prevladava mišljenje da se *gospodarenje zasniva na milosti*, dok se religija mora propagirati oružanom silom.

Na trećem mestu: Pogledajmo šta *zahteva dužnost tolerancije* od onih koji se razlikuju od ostalog čovečanstva (od svetovnjaka, kako oni izvolevaju da nas zovu) po nekom *crkvenom činu i položaju*, bez obzira da li je reč o biskupima, popovima, prezbiterima, sveštenicima ili drugim dostojanstvenicima i istaknutim ličnostima. Nije moj zadatak da ovde ispitujem poreklo vlasti ili dostojanstva sveštenstva. Kažem samo jedno – bez obzira odakle potiče njihova vlast, budući da je crkvena, ona mora da bude u granicama crkve i ne može se ni na koji način proširiti na građanske poslove zato što je sama crkva potpuno odvojena i

različita od države. Granice su na obe strane utvrđene i one se ne mogu prelaziti. Onaj ko meša ove dve zajednice, koje su po poreklu, svrsi, zadatku i svemu drugome savršeno odvojene i beskrajno različite jedna od druge, meša nebo i zemlju zajedno – dve najdalje i suprotne stvari. Stoga nijedan čovek, bez obzira na svoju crkvenu službu kojom je počastvovan, ne može drugog čoveka koji ne pripada njegovoj crkvi i veri da liši slobode ili bilo kojeg dela njegovih materijalnih dobara zbog razlike koja postoji između njih po religiji. Jer ono što nije zakonito za celu crkvu, ne može, ni po kakvom crkvenom pravu, da postane zakonito za bilo koje njegove članove.

Ali ovo nije sve. Nije dovoljno da se crkveni ljudi uzdržavaju od nasilja, grabeži i svih oblika proganjanja. Onaj ko pretenduje da bude naslednik apostola i preuzima na sebe zadatak poučavanja, obavezan je također da podseti svoje slušaoce na dužnosti miroljubivosti i dobre volje prema svim ljudima, kako prema grešnim tako i prema pravovernim; prema onima koji se razlikuju od njih po veri i bogoslužjenju, kao i prema onima koji se slažu sa njima u tome. On također treba revnosno da podstiče sve ljude, bilo privatne osobe ili vladare (ukoliko se takve osobe nalaze u njegovoj crkvi) na milosrđe, blagost i toleranciju i da vredno pokuša da smiri i ublaži sav taj žar i tu nerazumnu duhovnu odbojnost, koju je vatreni žar nekog čoveka prema sopstvenoj sekti ili umeće drugih ljudi

podstaklo protiv disentera. Neću ovde govoriti kako bi srećan i velik bio plod i u crkvi i u državi kad bi svugde oltari odzvanjali od ove doktrine mira i tolerancije, kako se ne bi reklo da razmišljam suviše okrutno o ovim ljudima o čijem dostojanstvu ne želim da utvrdim poreklo, niti želim da ga umanje drugi ljudi ili oni sami. Kažem da se ovo treba rešiti na ovaj način. I ako bilo ko koji sebe naziva sveštenikom reči božje, propovednikom jevanđelja mira, uči drugačije, on ili ne razume ili zanemaruje zadatak svog poziva, ali će jednog dana morati da položi račune o tome Vladaru mira. Hrišćane treba opomenuti da se uzdrže od svih oblika osvete, čak i posle ponovljenih provokacija i namnoženih uvreda, ali se još više moraju uzdržavati oni koji pate ni zbog čega i koji nisu učinili nikakvo zlo da bi podneli nasilje i uzdržali se od svih oblika zloupotrebe prema onima koji se nisu ni najmanje uzdržavali prema njima! Oni sigurno treba da se ponašaju obzirno i da se savlađuju prema ljudima koji mare samo za svoje poslove i koji su samo brižni (bez obzira šta ljudi misle o njima) da služe Bogu na način za koji su ubeđeni da je njemu prihvatljiv, i za koji gaje najdublje nade da će im doneti večno spasenje. O privatnim domaćim poslovima, upravljanju imanjima, očuvanju telesnog zdravlja, svaki čovek može da misli onako kako njemu odgovara i da sledi put koji mu se najviše dopada. Nijedan čovek se ne žali na svog suseda ako on loše upravlja svojim poslovima.

Nijedan čovek se ne žali na drugoga zbog greške koju je počinio prilikom sejanja zemlje ili zato što se oženio njegovom kćerkom. Niko ne ispravlja rasipnika zato što je potrošio novac po krčmama. Ako bilo koji čovek smanji ili uveća ili napravi bilo kakve izdatke koji mu se dopadaju, niko mu ništa neće reći niti će ga kontrolisati; on ima svoju slobodu. Ali ako neko ne posećuje crkvu i ako u tom pogledu ne uskladi svoje ponašanje tačno prema određenim običajima, ili ako svoju decu ne dovede da je posvete u svete misterije ove ili druge pastve, odmah dolazi do meteža. Susedi počinju da galame i negoduju. Svako postaje spreman da osveti ovaj veliki zločin, a fanatici teško da imaju strpljenja da se uzdrže od nasilja i grabeži sve dok se ovaj slučaj ne ispita i dok se jadni čovek u skladu sa postupkom ne osudi na gubitak slobode, materijalnih dobara ili života. Kad bi se naši crkveni oratori svih sekta predali svom snagom argumenata za koje su kadri na osujećivanje ljudskih grešaka! Neka se oni čuvaju! Ne dopustimo im da nedostatak uma nadoknade instrumentima sile koji potpadaju pod drugu jurisdikciju i koji loše pristaju rukama sveštenika. Neka ne prizivaju u pomoć svojoj rečitosti ili učenju vlast vladara, osim možda kad žele da pokažu svoju žudnju za ovozemaljskim carstvom, pretendujući samo na ljubav prema istini, dok ovaj njihov neumereni žar odiše ognjem i mačem, te tako odaje njihovu ambiciju. Biće veoma teško ubediti razumne ljude da

onaj ko bez suze u oku i sa duhovnim zadovoljstvom šalje svoga brata egzekutoru da ga živog spali, iskreno i srčano brine da spasi svog brata od plamena pakla na onom svetu.

Kao poslednje. Razmotrimo sada u čemu se sastoji dužnost vladara o pitanju tolerancije, a ona je sigurno veoma značajna.

Već smo dokazali da briga za dušu ne pripada vladaru. Briga vladara po mom mišljenju (ukoliko smem da to tako nazovem), ne sastoji se iz donošenja zakona i prisiljavanja pomoću kazni. Milosrdna briga koja se sastoji iz podučavanja, ukora i ubeđivanja ne može se osporiti nijednom čoveku. Briga o duši svakog čoveka pripada njemu samom, i treba je prepustiti njemu. Šta će se desiti ukoliko on zanemari brigu o svojoj duši? Odgovaram: a šta će se desiti ukoliko zanemari brigu o svom zdravlju ili imanju, što je bliže povezano sa upravljanjem vladara nego što su to druge stvari? Hoće li vladar obezbediti pomoću jednog izričitog zakona da ovaj čovek neće postati siromašan ili bolestan? Zakoni obezbeđuju, u što je moguće većoj meri, da se materijalna dobra i zdravlje podanika ne naruše zbog prevare i nasilja drugog; ali zakoni ih ne zaštićuju od nemara i lošeg gospodarenja samih vlasnika. Nijednog čoveka ne možemo prisiliti da bude bogat ili zdrav bez obzira da li on to hoće ili neće. Dakle, sam Bog neće spasiti ljude protiv njihove volje. Pretpostavimo pak da neki vladar želi da prisili svoje

podanike da nagomilaju bogatstvo ili da sačuvaju telesno zdravlje i snagu. Da li će se obezbediti zakonom da oni mogu da konsultuju samo rimske lekare i da li će svako morati da živi prema njihovim receptima? Šta, zar se neće uzeti nikakav napitak ili goveđa juha osim onih koje se spremaju u Vatikanu, pretpostavimo, ili u ženevskoj radnji? Da bi se obogatili, da li će svi podanici morati da prema zakonu postanu trgovci ili muzičari? Ili će svako postati gostioničar ili kovač, jer neki ljudi u ovim profesijama izdržavaju svoje porodice u obilju i bogate se? Može se reći da postoji hiljadu puteva do bogatstva, ali samo jedan do neba. To je zaista dobro kazano, osobito su to dobro rekli oni koji se zauzimaju da prisile ljude na ovaj ili onaj način. Jer, čak kada bi i postojalo nekoliko puteva do onog sveta, ostala bi samo izlika za prisilu. Ukoliko ja sada idem svom svojom raspoloživom snagom putem koji prema svetoj geografiji vodi pravo u Jeruzalem, zašto me drugi tuku i zloupotrebljavaju zato što možda ne nosim koturn ili što mi kosa nije podšišana na pravi način ili možda zato što nisam odeven na pravi način; zato što jedem meso na putu ili neku drugu hranu koja odgovara mom stomaku; zato što izbegavam neke sporedne puteve za koje mi se čini da vode u trnjike ili ponore; zato što između nekoliko staza na istom putu odabirem onu stazu koja mi se čini najispravnija i najčistija; ili zato što izbegavam da se družim sa nekim putnicima koji su neozbiljni ili

sa drugima koji su mrzovoljniji nego što to treba; ili, naposljetku, zato što sledim vodiča koji jeste ili nije odeven u belo ili krunisan mitrom? Ukoliko pravilno razmatramo, sigurno ćemo otkriti, da se uglavnom ove beznačajne stvari (bez ikakve predrasude prema religiji ili spasenju duša ukoliko nisu praćeni prazno-verjem ili hipokrizijom) moraju poštovati ili izbaciti. Kažem da ove stvari rađaju neumoljive neprijatelje među hrišćanskom braćom koja se slažu u supstancijalnom i istinski osnovnom delu religije.

Ali, dopustimo ovim fanaticima, koji osuđuju sve stvari koje nisu urađene na njihov način, da različiti ciljevi proizlaze iz okolnosti? Šta ćemo zaključiti iz toga? Samo jedna okolnost predstavlja istinski put ka večnoj sreći, ali u ogromnom mnoštvu puteva kojima se ljudi kreću, još se sumnja koji je put pravi. Ni briga za državu ni pravilno donošenje zakona ne otkriva vladaru ovaj put koji vodi do neba izvesnije nego što traganje i proučavanje svakog pojedinog čoveka otkriva njemu samom. Moje telo je slabo, ophrvano bolešću za koju (pretpostavljam) postoji samo jedan lek koji je nepoznat. Da li onda vladaru pripada da mi prepíše taj lek zato što postoji samo jedan i zato što je i taj nepoznat? Budući da za mene postoji samo jedan način da izbegnem smrt, da li ću ja biti siguran ako uradim ono što mi vladar naredi? Ono što svaki čovek treba iskreno da ispita u sebi i da spozna pomoću meditiranja, proučavanja, traganja i sopstvenih

napora ne može se smatrati posebnim vlasništvom bilo koje vrste ljudi. Vladari se zaista rađaju u odnosu na druge ljude superiorni po moći, ali su po prirodi jednaki njima. Pravo ili umeće vladanja ne prati nužno izvesno poznavanje drugih stvari, a najmanje od svega poznavanje prave religije. Jer da je to istina, kako bi se mogla objasniti činjenica što se gospodari na zemlji toliko razlikuju u religioznim pitanjima? Ali, dopustimo mogućnost da put do večnog života možda bolje poznaje vladar nego njegovi podanici, ili bar da je u ovoj neizvesnosti najsigurniji i najprikladniji način za privatne osobe da slede njegove naredbe. Kazat ćete: a šta zatim? Ako bi vam on naredio da se bavite trgovinom da biste osigurali življenje, da li biste odbili to zanimanje iz straha da nećete uspeti? Odgovaram: postao bih trgovac ako bi mi to vladar naredio, jer u slučaju da nemam uspeha u trgovini on zaista može da mi nadoknadi gubitak na neki drugi način. I ukoliko je istina, kako on predstavlja, da on želi da ja napredujem i da se obogatim, može me ponovo postaviti na noge kad me unište neuspešna trgovačka putovanja. Ali nije isti slučaj i sa stvarima koje se tiču onozemaljskog života; ako tu odaberem pogrešan put i ako propadnem na tom putu, nije u vlasti vladara da popravi moj gubitak, olakša moje patnje ili da mi na bilo koji način pomogne da se uspravim, a još manje da se potpuno povratim. Kakva se sigurnost može pružiti za carstvo nebesko?

Možda će neko reći da pretpostavlja da ovaj *ne-pogrešivi sud*, koji svi ljudi treba da poštuju u religiji, nije u vlasti građanskog vladara, već *crkve*. Ono što crkva određuje, to građanski vladar naređuje da se poštuje; ili on preko vlasti obezbeđuje da niko ne veruje ni ne radi drugačije, kad je u pitanju religija, od učenja crkve. Tako je sud o ovim stvarima u rukama crkve; sam vladar je u tome pokoran crkvi, a on zahteva istu pokornost i od drugih u istom pogledu. Odgovaram: Ko ne vidi kako se ime crkve, sveto u vreme apostola, često koristilo da se baci ljudima prašina u oči u potonjim vekovima? Ipak nam to ne pomaže u današnjem slučaju. Jedan jedini uski put koji vodi do neba nije poznatiji vladaru nego što je drugim osobama i upravo zbog toga ne mogu da uzmem za vodiča onoga ko ne poznaje put do neba kao što ga ni ja ne poznajem i koji se sigurno manje brine za moj spas od mene samog. Između toliko mnogo jevrejskih kraljeva, koliko ih je bilo kojeg Izrailj, sledeći ga slepo, nije doveo do idolatrije, a potom do uništenja? Pa ipak mi ti naređuješ da budem veoma hrabar i kažeš mi da je sada sve sigurno i bezbedno zato što vladar ne naređuje poštovanje njegovih sopstvenih propisa o religioznim pitanjima, već samo crkvenih propisa. Koje crkve, pitam vas? Sigurno one koja ga najviše voli. Kao da mi onaj ko me prisiljava zakonima i kaznama da uđem u ovu ili onu crkvu ne nameće sopstveni sud o ovom pitanju. Kakva je razlika da li me

vodi on sam ili me prepušta drugima? Na oba načina zavisim od njegove volje, a on sâm određuje i jedan i drugi način za moje večno stanje. Da li bi Izrailj, koji se klanjao Baalu prema naredbi svoga kralja, bio imalo u boljem položaju ako bi mu neko kazao da kralj nije ništa naredio u religioznim pitanjima iz sopstvene glave, kao što nije naredio svojim podanicima da rade bilo šta kod bogoslužjenja, osim onog što je odobrio savet sveštenika, a učitelji njihove crkve objavili za božansko pravo? Ako religija bilo koje crkve postaje istinska i spasonosna zato što je poglavari te sekte – prelati i sveštenici, te članovi tog plemena, sa svom svojom moći veličaju i hvale, koja se to religija može ikad smatrati pogrešna, lažna i destruktivna? Veoma sam sumnjičav prema učenju socinijevaca⁵, kao što sam i prema načinu bogoslužjenja kojeg vrše *papisti* ili *luteranci*. I pitam se da li će za mene biti i trunke sigurnije da se pridružim jednoj ili drugoj od ovih crkvi po naredbi vladara, jeru u religioznom pogledu on ništa ne naređuje osim po ovlaštenju i savetu učitelja te crkve?

Ali, istini za volju, moramo priznati da je crkva (ukoliko se jedan sabor sveštenika koji stvaraju kanone mora nazvati tim imenom) uglavnom podložnija

5 Socinijevci su pristalice učenja koje Isusu odriče božanstvo. Osnivači ovog učenja su Fausto Sozzini (1539–1601) i Lelio Sozzini (1525–1562)

da bude pod uticajem dvora nego dvor pod uticajem crkve. Veoma je dobro poznato kako je crkva bila promenjive sreće pod pravovernim i arijevskim vladarima. Ukoliko se ovo dešavali davno pre, naša moderna engleska istorija pruža nam sveže primere za vreme vladavine Henrika VIII, Edvarda VI, Marije i Elizabete kako je sveštenstvo lako i glatko menjalo svoje dekrete, propise vere, oblik bogoslužjenja, kao i ostalo prema naklonosti ovih kraljeva i kraljica. Da su pak ovi kraljevi imali različita mišljenja o religiji i zabranjivali u tom pogledu različite stvari, nijedan čovek pri pameti (gotovo sam rekao nijedan čovek osim ateiste) neće ni pretpostaviti da kaže da bilo koji iskreni i pravi poštovalac Boga može da se pokorava nekolicini zakona mirne savesti. Da zaključim – isto je da li neki kralj koji pretenduje da propisuje zakone za religiju drugog čoveka to čini ravnajući se po sopstvenom sudu ili crkvenom autoritetu i savetu drugih. Odluke sveštenika čije su nam razlike i sporovi dovoljno poznati ne mogu da budu nimalo bolje od njegovih, a sva njihova odobrenja spojena zajedno ne mogu da daju novu snagu građanskoj vlasti. I ovo se mora uzeti u obzir – vladari retko imaju ikakvog obzira prema glasu onih sveštenika koji ne priznaju njihovu veru i način bogoslužjenja.

Ali, naposletku, *osnovni motiv koji treba uzeti u obzir* i koji apsolutno određuje ovu suprotnost jeste sledeći: iako mišljenje vladara o religiji može da bude pravilno, a način koji on predlaže pravi evanđeoski

način, ali ukoliko ja nisam potpuno ubeđen u to, za mene neće biti nimalo sigurno da sledim to mišljenje. I nikakav put kojim bih išao protiv naredbi svoje savesti ne bi me nikad doveo do dvora blagoslovljenih. Mogu se obogatiti preko zanata u kojem ne uživam, mogu se izlečiti od bolesti pomoću lekova u koje nemam poverenja, ali ne mogu se spasiti pomoću religije u koju ne verujem niti pomoću bogoslužjenja koje prezirem. Uzaludno je za nevernika da preuzme spoljašnje prikazivanje ispovedanja drugog čoveka. Samo vera i unutarnja iskrenost obezbeđuju naklonost Boga. Najverodostojniji i najisprobaniji lek ne može da deluje na pacijenta ukoliko ga njegov stomak odbija čim ga uzme; uzalud ćete kljukati čoveka kome je bolesno grlo lekovima koje će njegova posebna konstitucija sigurno pretvoriti u otrov. Jednom rečju, ma šta bilo sumnjivo u religiji, bar je jedno izvesno – nijedna religija ne može za mene da bude prava ili korisna ukoliko ja ne verujem da je ona prava religija. Uzalud, stoga, vladari prisiljavaju svoje podanike da se priključe njihovoj crkvenoj zajednici pod izlikom spasa duša. Ako veruju, podanici će se pridružiti po sopstvenom pristanku; ukoliko ne veruju, priključivanje nekoj zajednici neće im nimalo koristiti. Na posletku, ma kako bila snažna izlika dobrodušnosti i milosrđa te briga za spas ljudskih duša, ljudi se ipak ne mogu prisiliti da budu spašeni bez obzira da li oni to hoće ili ne. Kad je sve gotovo, oni se moraju prepustiti sopstvenoj savesti.

Pošto smo na ovaj način oslobodili ljude svake međusobne dominacije u religioznim pitanjima, razmotrimo sada *šta im preostaje da urade*. Svi ljudi znaju i priznaju da bogoslužjenje treba da bude javno, u protivnom ne bi prisiljavali jedni druge da idu na javne skupove. Ovako slobodni, ljudi treba da se pridruže nekoj religioznoj zajednici i da se zajedno sreću i to ne samo zbog zajedničkog religioznog izgrađivanja već i da priznaju pred svetom da služe Bogu te da ponude božanskom veličanstvu takvu službu od koje se oni sami ne stide i za koju veruju da je vredna njega i prihvatljiva za njega; i konačno, da čistoćom svoga učenja, svetošću življenja i prikladnim oblikom bogoslužjenja privuku druge da zavole pravu religiju i da vrše druge stvari koje pojedini čovek može da sam radi u religiji.

Ovakve religiozne zajednice ja nazivam crkvama: ove zajednice, po mom mišljenju, vladar treba da toleriše. Jer zadatak ovih skupova obuhvata samo ono što je zakonito za svakog čoveka posebno da vodi brigu – spas duše. Ne postoji u ovom slučaju nikakva razlika između nacionalne crkve i drugih odvojenih kongregacija. Kako u svakoj crkvi postoje dve stvari koje treba posebno razmotriti – *spoljnji oblik i obredi bogoslužjenja kao i učenjâ i propisi vere*, svakom ovom stvari moramo se posebno pozabaviti kako bi se celokupno pitanje tolerancije moglo jasnije shvatiti.

O spoljašnjem obliku bogoslužjenja. Smatram (na prvom mestu) da vladar nema moć da zakonom prisili

sopstvenu crkvu, a još manje drugu crkvu, da upražnjava bilo kakve obrede ili ceremonije kod bogoslužjenja. Razlog se ne nalazi samo u činjenici što su ove crkve slobodne zajednice već i zato što je svaki obred kod bogoslužjenja opravdan samo onoliko koliko oni koji vrše bogoslužjenje veruju da je on prihvatljiv za Boga. Sve što se ne vrši sa sigurnošću u veru, nije dobro samo po sebi niti može da bude prihvatljivo za Boga. Stoga nametanje ovih stvari drugim ljudima, a koje su suprotne njihovom sopstvenom rasuđivanju, predstavljaju u stvari zapovest da uvrede Boga, što je – s obzirom da je cilj svake religije da njemu udovoljava, a da je sloboda nužno potrebna za ovaj cilj – toliko apsurdno da se to ne može iskazati.

Možda se iz ovoga može zaključiti da ja osporavam vladaru svaki oblik vlasti nad *indiferentim stvarima*⁶ koji, ukoliko se za to ne da dozvola, znači da se oduzima celi predmet donošenja zakona. Ne, spremno dopuštam da su indiferentne stvari, i možda samo te stvari, podložne zakonodavnoj vlasti. Ali iz toga

6 Indiferentne stvari su one koje Bog izričito ne zahteva ili ne zabranjuje. Po Lokovom kazivanju u daljem tekstu, to su one okolnosti odnosno 'stvari koje, mada se u principu ne mogu odvojiti od bogoslužjenja, sa svojim posebnim primerima ili modifikacijama nisu određene... Ovoj vrsti okolnosti pripada vreme i mesto bogoslužjenja kao i nošnja i položaj vernika kod molitve. Te su okolnosti potpuno indiferentne, jer Bog nije dao nijednu izričitu zapoved o njima.'

ne proizlazi da vladar može da naredi sve što mu je po volji o bilo čemu što pripada indiferentnim stvarima. Opšte dobro je pravilo i mera svakog donošenja zakona. Ako nešto nije korisno za državu, ma kako indiferentna bila ta stvar, ona se ne može odmah uspostaviti pomoću zakona.

I dalje, ma kako indiferentne bile stvari po svojoj prirodi, kad se tiču crkve i bogoslužjenja, one prestaju da budu u domašaju vladareve jurisdikcije, jer kada se koriste na taj način, one nemaju nikakve veze sa građanskim poslovima. Jedini je zadatak crkve spas duše, a nikako se ne tiče države ili bilo kog člana države da li se negde koristi ova ili ona ceremonija. Korišćenje ili izbacivanje bilo kojih ceremonija kod ovih religioznih skupova ne unapređuje život niti šteti njemu, slobodi ili imanju bilo kojeg čoveka. Na primer, dopustimo da je pranje deteta vodom samo po sebi indiferentna stvar; dopustimo također da vladar shvata da je ovakvo pranje korisno za lečenje ili sprečavanje bolesti kojoj su deca podložna i da proceni da je stvar dovoljno ozbiljna da se o njoj zakonski pobrinemo. U tom slučaju on može da naredi da se to učini. Ali hoće li zbog toga bilo ko reći da vlada ima isto tako pravo da zakonski naredi da sveštenici krste svu decu u krstionici zbog pročišćenja njihovih duša? Krajnju razliku između ova dva slučaja može svako na uoči na prvi pogled. Primenimo li ovaj slučaj na dete nekog Jevrejina, stvar postaje rečita sama za sebe. Ko onda

sprečava hrišćanskog vladara da ima podanike koji su Jevreji? Ukoliko sada priznamo da ne možemo povrediti Jevrejina na ovaj način i prisiliti ga da, protivno njegovom mišljenju, vrši u svojoj religiji nešto što je po svojoj prirodi indiferentno, kako onda možemo smatrati da se bilo šta ovakvo može naneti jednom hrišćaninu?

Ponovo: Stvari koje su po svojoj prirodi indiferentne ne mogu nikakvom ljudskom vlašću da postanu deo bogoslužjenja upravo zbog toga što su to indiferentne stvari. Jer, budući da indiferentne stvari ne mogu same po sebi da steknu naklonost božanstva, nikakva ljudska moć ili vlast ne može im dati toliko dostojanstva i vrline da ih osposobi za to. U običnim životnim poslovima gde je upotreba indiferentnih stvari koje Bog nije zabranio slobodna i zakonita, ljudska vlast ima mesta. Ali, to nije slučaj i sa religijom. Indiferentne stvari nisu zakonite kod bogoslužjenja ukoliko ih nije stvorio sam Bog, i naredio da postanu deo bogoslužjenja pomoću izričite naredbe, a on sam će uniziti i primiti je iz ruku jadnih grešnih ljudi. Neće nam biti ni dovoljno kad nas razljučeno Božanstvo bude zapitalo: *Ko je zahtevao ove ili slične stvari od vas?* da odgovorimo da nam ih je vladar naredio. Kad bi se građanska jurisdikcija protezala tako daleko, šta se sve ne bi moglo zakonito uvesti u religiju? Kakva se sve zbrka od ceremonija i kakve praznoverne novotarije ne bi mogle (protiv savesti)

nametnuti božjim podanicima na osnovu vlasti vladara? Jer najveći deo ovih ceremonija i praznoverica nastaje zbog religiozne upotrebe onih stvari koje su po svojoj prirodi indiferentne; one nisu ni na koji drugi način grešne, osim što ih nije stvorio Bog. Škropljenje vodom, upotreba hleba i vina po svojoj prirodi i u uobičajenim prilikama u životu su indiferentne stvari. Da li će zbog toga neko reći da su ove stvari mogle da se unesu u religiju i da postanu deo bogoslužjenja i bez božanskog određenja? Ukoliko su bilo koji ljudski autoritet ili građanska vlast mogli da ovo učine, zašto onda oni ne bi mogli i da zabrane ribu i pivo na svetoj gozbi kao deo bogoslužjenja? Ili zašto to ne bi učinila i sa škropljenjem krvi od zveri u crkvama, okajanjem pomoću vode i vatre i mnoštvom sličnih stvari? Ali ove stvari, ma kako indiferentne bile u svakodnevnoj upotrebi, kad su bez božanskog autoriteta, povezane sa bogoslužjem, one postaju Bogu isto tako odvratne kao i žrtvovanje psa. A zašto je žrtvovanje psa tako odvratno? Kakva je razlika između žrtvovanja psa i koze prema božanskoj prirodi koja je podjednako i beskonačno udaljena od svakog sredstva sa materijom, ukoliko Bog nije zatražio upotrebu jedne materije za bogoslužjenje, a ne neke druge? Vidimo, stoga, da indiferentne stvari, ma kako one bile u vlasti građanskog vladara, ne mogu da se pod tom izlikom uvedu u religiju i nametnu religioznim skupovima, jer kod bogoslužjenja one potpuno prestaju da budu

indiferentne. Onaj ko služi Bogu, čini to u nameri da mu ugodi i da osigura njegovu naklonost. Ali to ne može da učini onaj ko po zapovedi drugoga nudi Bogu ono za što je siguran da ga neće odobrovoljiti, jer sam Bog to nije zapovedio. Ovo se ne čini da se ugodi Bogu ili da se smiri njegov bes, već da se on namerno i svesno provocira očiglednim prezirom, a to je savršeno protivno prirodi i cilju bogoslužjenja.

Ali, ovde će se postaviti pitanje: *Ukoliko se ništa što se tiče bogoslužjenju ne prepušta ljudskom rasuđivanju, kako onda crkve imaju moć da odrede sve što se tiče vremena i mesta bogoslužjenja kao i slične stvari?* Na ovo pitanje odgovaram da se kod crkvene službe mora razlikovati ono što je deo same službe od puke puke okolnosti. Veruje se da je deo bogoslužjenja Bogom određen i njemu ugodan, stoga i nužan. Okolnosti su stvari koje, mada se u principu ne mogu odvojiti od bogoslužjenja, sa svojim posebnim primerima ili modifikacijama nisu određene, te zbog toga pripadaju indiferentnim stvarima. Ovoj vrsti okolnosti pripada vreme i mesto bogoslužjenja kao i nošnja i položaj vernika kod molitve. Te su okolnosti potpuno indiferentne, jer Bog nije dao ni jednu izričitu zapoved o njima. Na primer: među Jevrejima vreme i mesto njihovog bogoslužjenja i odeća onih koji vrše službu nisu puke okolnosti, već deo samog bogoslužjenja, a oni se nisu mogli nadati da će to Bog prihvatiti ukoliko u njemu bilo šta nedostaje ili se

razlikuje od božanskog određenja. Prema slobodi koju daje Jevanđelje, ovo je za hrišćane samo puka okolnost bogoslužjenja, koje će svaka crkva po sopstvenoj razboritosti vršiti na način koji se procenjuje da je najkorisniji radi reda, pristojnosti i poučavanja. Ali čak i za one koji se ravnaju po Jevanđelju i veruju da je prvi ili sedmi dan u nedelji odvojen za Boga i posvećen samo bogoslužjenju, taj deo vremena nije samo puka okolnost već i stvarni deo bogoslužjenja koji se ne može izmeniti ili prenebregnuti.

Dalje: Budući da vladar nema nikakvu vlast da *nametne* svojim zakonima upotrebu bilo kojih obreda i ceremonija u crkvi, on isto tako nema vlast da *zabrani* upotrebu takvih obreda i ceremonija koji su već prihvaćeni, priznati i primjenjivani u nekoj crkvi; kad bi vladar to učinio, on bi razorio samu crkvu: cilj je crkvene institucije samo da služi Bogu slobodno i po sopstvenom nahođenju.

Reći ćete: po ovom pravilu, ukoliko bi neke kongregacije odlučile da *žrtvuju decu* ili (kao što su lažno optuživali primitivne hrišćane) *da se pohotljivo prljaju u promiskuitetnoj prašini*, ili da vrše bilo kakve druge slične ogavne grozote – da li bi vladar bio primoran da ih toleriše zato što se vrše u verskom skupu? Odogovaram: ne. Ovakve stvari nisu zakonite u svakodnevnom toku života niti u bilo kojoj privatnoj kući; one zato nisu zakonite ni kod bogoslužjenja ili na bilo kom verskom sastanku. Ali, zaista, kad bi ljudi,

okupljeni zbog vere, poželeti da žrtvuju jedno tele, osporavam zabranu tog čina zakonom. *Meliboeus*, o čijem je teletu reč, može zakonski da zakolje svoje tele kod kuće i da spali bilo koji njegov deo koji on smatra podesnim. Jer na taj se način niko ne povređuje niti se škodi materijalnim dobrima drugog čoveka. A iz istog razloga on može da zakolje tele i na nekom verskom sastanku. Da li je to Bogu ugodno ili nije – na njima je da se zato pobrinu. Na vladaru je samo da vodi brigu da država nema nikakve štete od toga i da se ne povredi ni jedan čovek – njegov život ili imovina. Tako se za žrtvovanje može potrošiti nešto što se troši na gozbi. Ako bi nekim slučajem stanje bilo takvo da bi interes države zahtevao da se odustane od svakog klanja životinja za izvesno vreme zbog povećanja broja stoke koju je neka izvanredna stočna pošast uništila, ko je taj ko u ovom slučaju ne bi shvatio da vladar može da zabrani svim svojim podanicima da zakolju jedno tele bez obzira na svrhu? U ovom se slučaju mora uvideti da se ne donosi zakon o verskom, već o političkom pitanju, tako da se ne zabranjuje žrtvovanje, već klanje teleta.

Iz ovoga vidimo razliku koja postoji između crkve i države. Ono što je zakonito u državi, vladar ne može da zabrani u crkvi. Sve što je dozvoljeno njegovim podanicima za svakodnevnu upotrebu, vladar ne može, niti treba da zabrani bilo kojoj sekti ljudi za njihovu versku upotrebu. Ako svako može zakonito da uzima

hleb i vino u sedećem ili klečećem položaju u svojoj kući, zakon ga ne treba lišiti te iste slobode kod bogoslužnja, mada je u crkvi upotreba hleba i vina različita, budući da se tamo primenjuje zbog tajni vere i obreda kod bogoslužnja. Ali stvari koje su štetne za opšte dobro ljudi u svakodnevnoj upotrebi i koje su stoga zakonski zabranjene ne treba dozvoliti da se primenjuju u crkvama prilikom svetih obreda. Vladar treba samo da bude oprezan da ne zloupotrebi svoju vlast i da ne ugnjetava bilo koju crkvu pod izlikom opšteg dobra.

Može se postaviti pitanje: *Da li vladar treba da toleriše crkvu koja je idolopoklonička?* Kao odgovor bih postavio pitanje: Kakva se vlast može dati vladaru da suzbije idolopokloničku crkvu a da se ta vlast ne može s vremenom i mestom upotrebiti za uništenje pravoverne crkve? Mora se imati na umu da je građanska vlast svugde ista, a vera svakog vladara pravoverna je za njega samoga. Ukoliko bi se stoga dozvolila ovakva vlast građanskom vladaru, a ona bi obuhvatala i pitanja koja se tiču duše, kao što je slučaj u Ženevi (na primer), vladar može da preko nasilja i krvi iskoreni veru koja se tu smatra idolopokloničkom, a po istom pravilu drugi vladar može da ugnjetava reformisanu crkvu u nekoj susednoj zemlji dok se u Indiji mogu ugnjetavati hrišćani. Građanska vlast može da promeni sve u religiji prema želji vladara, ili ne mora ništa da izmeni. Ako se jednom dozvoli da se preko

zakona i kazni uvede bilo kakva novina u religiju, ni kakva granica se ne može postaviti toj praksi; na isti način će postati zakonito izmeniti sve prema pravilima istine koje je doneo sam vladar. Nijedan čovek ne treba da bude lišen svojih ovozemaljskih uživanja zbog svoje religije. Čak ni Amerikance⁷, koji su podanici hrišćanskog vladara, ne treba kazniti telesno ili materijalno zato što nisu prigrlili našu veru i bogoslužjenje. Ako su ubeđeni da udobrovoljavaju Boga poštujući obrede svoje zemlje i da je to način koji će ih dovesti do sreće, treba ih prepustiti Bogu i njima samima. Postavimo ovu stvar do kraja. Slučaj je ovakav: neznatan i mali broj hrišćana, koji su lišeni svega, dolazi u neku pagansku zemlju; ovi stranci mole stanovništvo te zemlje da im u ime ljudskog milosrđa obezbede osnovne životne potrebe; njima se zadovolje te osnovne potrebe, pruži im se krov i oni se udruže i izrastu u jedan narod. Hrišćanska se religija na ovaj način ukorenjuje u toj zemlji i sama se širi, ali ona odmah ne prerasta u najsnažniju religiju. Dok je situacija ovakva, mir, prijateljstvo, vera i jednaka pravda čuvaju se među ljudima. Na kraju vladar postaje hrišćanin i tako njihova strana postaje najsnažnija. Tada se odmah krše svi sporazumi, sva građanska prava se narušavaju radi uništavanja idolopoklonstva; i sve dok ovi nevini pagani, strogi

7 Lok zapravo ima na umu američke Indijance

poštovaoci pravila pravičnosti i prirodnog zakona, ni na koji način ne vređaju zakone društva, kažem, sve dok oni ne zaborave svoju staru veru i ne prigrlje novu, njima tuđu, njih će izbacivati sa zemlje i poseda njihovih predaka, a možda će ih lišavati i samog života. Tada se, na posletku, pokazuje šta može da stvori žar crkve povezan sa željom za dominacijom i kako lako izlika vere i briga za dušu može da posluži da se njome zaogrnu pohlepa, grabež i ambicija.

Svako ko smatra da idolopoklonstvo treba da se iskoreni iz bilo kojeg mesta pomoću zakona, kazni, ognja i mača može da primeni ovu priču i na sebe. Jer uzrok je isti, i u *Americi* i u *Evropi*. Pagani tamo, disenterski hrišćani ovde, ne mogu ni po kakvom pravilu da se liše materijalnih dobara koja im pruža vladajuća klika dvor-crkva; isto tako ne treba izmeniti ili kršiti bilo kakva građanska prava u ime religije na jednom mestu pre nego na drugom.

Idolopoklonstvo je (kažu neki) *greh*, te se zbog toga ne treba tolerisati. Zaključak bi bio dobar da kažu da se zbog toga treba izbegavati. Ali iz ovoga ne proizlazi da vladar treba da kazni idolopoklonstvo zato što ono predstavlja greh. Jer nije u vlasti vladara da koristi svoj mač i kazni sve bez razlike što on smatra grehom protiv Boga. Pohlepa, okrutnost, lenost i mnoge druge stvari su grešne po mišljenju ljudi, ali ni jedan čovek nije rekao da ih vladar treba kazniti. Razlog je sledeći – one ne krše prava drugih ljudi niti javni mir

u zajednicama. Čak ni greh laganja ni krive zakletve nigde nisu zakonski kažnjivi osim u izvesnim slučajevima kada se ne razmatra stvarna izopačenost i uvreda Boga, već povreda koja se nanosi susedima i državi. Šta nastaje ako u nekoj drugoj zemlji, nekom muhamedanskom ili paganskom vladaru, hrišćanska religija izgleda lažna i uvredljiva za Boga: Zar se tamo hrišćani ne mogu iz istog razloga i na isti način uništavati?

Dalje se može izneti da prema Mojsijevom zakonu idolopoklonike treba iskoreniti. To je zaista istina za Mojsijev zakon, ali to nije obavezujuće za nas hrišćane. Niko ne želi da hrišćani treba da poštuju sve što je u principu zabranjeno po Mojsijevom zakonu, ali ništa nije površnije od te uobičajene distinkcije moralnog, pravosudnog i obrednog zakona koji ljudi obično koriste. Jer, nijedan izričiti zakon ne može da obaveže sve ljude, već samo one kojima je dat. *Poslušajte me Izrailji* – dovoljno ograničava obveznost Mojsijevog zakona samo na taj narod. Dovoljno je da samo ovo razmotre oni koji izjavljuju da je vlast mojsijevog zakona potrebna za izvršenje smrtne kazne nad idolopoklonicima. Ovaj ću argument ispitati malo detaljnije.

Slučaj idolopoklonika u odnosu na jevrejsku državu treba da se dvostruko razmotri. Prvo razmatranje odnosi se na one koji su bili posvećeni u mojsijevske obrede, građane te države, koji su se kasnije odmetnuli od službe Bogu *Izrailja*. Njih su gonili kao

izdajnike i buntovnike, krivce, ni manje ni više nego za veleizdaju. Jer je jevrejska država u tom pogledu različita od drugih država, predstavljala apsolutnu *teokraciju*; u njoj nije postojala niti je mogla da postoji ikakva razlika između države i crkve. Zakoni koji su u toj državi doneti za bogoslužjenje jednom nevidljivom božanstvu bili su i građanski zakoni za taj narod, deo njihove političke vlade u kojoj je sam Bog bio zakonodavac. Ako mi neko sada može da pokaže državu koja je u naše vreme konstituisana na tim osnovama, priznaću da su crkveni zakoni u njoj neizbežno postalo deo građanskih zakona, tako da podanici te vlade mogu i treba da budu u strogoj saglasnosti sa tom crkvom preko građanske vlasti. Ali, po Jevanđelju, ne postoji apsolutno takva hrišćanska država. Postoje, zaista, mnogi gradovi i kraljevstva koji su prigrlili veru hristovu zadržavši stari oblik vlade sa kojim se Hristov zakon nije uopšte pomešao. On je stvarno poučavao ljude kako mogu da postignu večni život pomoću vere i dobrih dela, ali on nije osnovao nikakvu državu. On nije propisao svojim sledbenicima novi i posebni oblik vlade niti je dao mač u ruke bilo kojeg vladara dopustivši mu da ga može koristiti da prisili ljude da zaborave svoju bivšu veru i da prihvate njegovu (Hristovu – prim. prev.).

Drugo, stranci, kao što su to bili tuđinci za izrailjsku državu, nisu bili prisiljeni da poštuju mojsijevske obrede – ne, nasuprot tome, na istom mestu gde se

naređuje da se *Izrailj – idolopoklonik osudi na smrt*, obezbeđuje se da se *stranci ne muče niti ugnjetavaju* (*Izlazak XXII, 20, 21*). priznajem da je trebalo da se sedam naroda koji su posedovali zemlju obećanu Izrailjima potpuno unište, ali ne jedino iz razloga što su oni bili idolopoklonici. Jer da je to bio razlog, zašto je onda trebalo da Moabiti i drugi narodi budu pošteđeni? Ne, razlog je sledeći – Bog koji je na poseban način kralj Jevreja, nije mogao da trpi obožavanje bilo kojeg drugog božanstva (što je u stvari bio čin veleizdaje prema njemu samome) u zemlji *Hanan*, koja je bila njegovo kraljevstvo. Ovaj očigledni revolt nije mogao da bude saglasan sa njegovom dominacijom, koja je u toj zemlji bila potpuno politička. Svako idolopoklonstvo trebalo je stoga iskoreniti unutar granica njegovog kraljevstva, pošto je ono označavalo priznavanje drugog boga, to jest, drugog kralja, što je protivno zakonima njegovog kraljevstva. Idolopokloničko stanovištvo je također trebalo proterati tako da celokupno vlasništvo nad zemljom pripadne Izrailjima. Zbog tog su razloga deca Isava i Lota proterala Emime i Horime sa njihove zemlje; na istoj osnovi Bog je dao njihovu zemlju osvajačima (*IV knjiga Mojsijeva*). Mada je na taj način svako idolopoklonstvo iskorenjeno iz zemlje Hanan, svaki idolopoklonik nije bio osuđen. Cela porodica Raaba, ceo narod Gibeonita vezali su Isusa Navinskog i dobili odobrenje sporazumom; brojni su

bili zarobljenici među Jevrejima koji su bili idolopoklonici. David i Solomon pokorili su mnoge zemlje van granica obećane zemlje i stigli su sa osvajanjima sve do Eufrata. Između tolikih zarobljenika i toliko naroda koji su pali pod njihovu vlast, ne nalazimo nijednog čoveka kome je nametnuta jevrejska religija i bogoslužnje jednom pravom Bogu, ili pojedinca koji je kažnjen zbog idolopoklonstva, mada su svi ti narodi bili grešni u tom pogledu. Ukoliko je zaista neki prozelit⁸ želeo da postane građanin jevrejske države, on je bio primoran da se pokorava zakonima, tj. da prigrlji njihovu religiju. Ali ta osoba je to činila dobrovoljno, a ne zbog prisile. Ona se nije nevoljno pokoravala da bi pokazala pokornost, već je tragala i revnosno delovala da bude primljena smatrajući to za privilegiju. Čim je bila primljena, ta osoba je postala podložna zakonima države u kojoj je svako idolopoklonstvo bilo zabranjeno unutar granica zemlje Hanan. Ali taj zakon (kao što sam rekao) nije se protezao na krajeve koji su se nalazili van ovih granica, bez obzira na njihovu podređenost Jevrejima.

Toliko o spoljašnjem obliku bogoslužnja.
Razmotrimo sada *odredbe vere*.

8 Prozelit je onaj vernik koji je prešao u drugu veru. Izraz potiče od grčkog jevrejstva, kada su se, u vreme Hristovo, ovako nazivali neznabošci koji su primili jevrejsku veru.

Neke odredbe vere su *praktične*, dok su druge *spekulativne*. Mada se obe vrste sastoje iz spoznaje istine, jedna vrsta jednostavno završava u razumu, dok druga vrsta utiče na volju i običaje. Stoga se spekulativna mišljenja i *odredbe vere* (kako se nazivaju) koja zahtevaju samo da se u njih veruje ne mogu nametnuti ni jednoj crkvi preko zakona te zemlje. Besmisleno je neke stvari nametati preko zakona, a one nisu u čovekovoј moći da ih izvrši. A verovanje da li je ovo ili ono istinito ne zavisi od naše volje. Ali dovoljno je rečeno o ovome. Neka ljudi (reći će neko) bar ispovedaju da veruju! Slatke li odista vere koja prisiljava ljude da se pretvaraju i govore laži, Bogu i čoveku, za spas svojih duša! Ako vladar misli da će na taj način spasiti ljude, izgleda da on mnogo ne razume koji je to način da se ljudi spase. I ako on to ne čini kako bi ih spasio, zašto se toliko brine o odredbama vere koje će nametnuti preko zakona?

Dalje, vladar ne treba da zabrani propovedanje ili ispovedanje bilo kakvog spekulativnog mišljenja u crkvi pošto ono nije ni na kakav način povezano sa građanskim pravima podanika. Ako rimokatolik veruje da je zaista deo tela Hristova, a što drugi čovek naziva hlebom, on na taj način ne vređa svoga suseda. Ako neki Jevrejini ne veruje da je Novi zavet reč Božja, on na taj način ne menja nikakva građanska prava ljudi. Ako paganin ne veruje ni u jedan Zavet, ne treba ga zbog toga kazniti kao opasnog građanina.

Vlast vladara i imovina ljudi mogu da budu sigurni bez obzira da li neko veruje ili ne veruje u ove stvari. Spremno dopuštam da su ovakva mišljenja lažna i apsurdna. Ali, zadatak zakona nije da osigura istinitost mišljenja, već sigurnost i pouzdanost države, kao i imanje i ličnost svakog pojedinog čoveka. Tako treba i da bude. Jer istina će sigurno delovati pravilno kada se jednom dozvoli da se ona menja za sebe. Ona retko prima, a bojim se da nikada neće ni primiti mnogo pomoći od vlasti velikih ljudi, koji su retko upoznati sa njome, i kod kojih je još ređe dobrodošla. Ona se ne poučava preko zakona niti joj je potrebna sila da sebi obezbedi put do ljudskog duha. Zablude prevladaju kad u pomoć stigne strano i pozajmljeno pojačanje. Ukoliko istina sama ne osvetljava put do razuma, svaka pozajmljena sila koju joj može pružiti nasilje samo će je oslabiti. Toliko o spekulativnim mišljenjima. Pređimo sada na *praktična* mišljenja.

Pravilan život, koji ne predstavlja najbeznačajniji deo vere i prave pobožnosti, zanima i građansku vladu; iz njega se sastoji sigurnost i ljudskih duša i države. *Moralna dela* pripadaju stoga jurisdikciji i spoljnog i unutarnjeg suda, i građanskog i unutarnjeg upravljača, mislim pod jurisdikciju i vladara i savesti. Zbog toga ovde postoji jedna velika opasnost da se jedna jurisdikcija nametne drugoj i da na taj način dođe do nesklada između čuvara javnog mira i nadglednika duša. Ako se na pravi način razmori ono

što je već rečeno o granicama obje ove uprave, lako će se ukloniti svaka poteškoća oko ovog pitanja.

Svaki čovek ima besmrtnu dušu, sposobnu za večnu sreću ili bedu; njegova sreća zavisi od njegovog verovanja i delanja u ovom životu a to verovanje i delanje potrebno je za sticanje božje naklonosti, i njih Bog propisuje da bi se to ostvarilo. Iz ovoga proizlazi, *kao prvo*, da je poštovanje Boga najveća obaveza čovečanstva, i da naša najveća briga, delovanje i revnost, treba da bude usmereno na traženje i izvršenje te obaveze, budući da ne postoji ništa drugo na ovome svetu što je važno u poređenju sa večnošću. *Drugo*, nijedan čovek ne treba da krši pravo drugoga zbog njegovog pogrešnog mišljenja i nepravilnog načina bogoslužnja, a njegova izgubljenost ne treba da bude prepreka poslovima drugog čoveka; na taj način briga za spas jednog čoveka pripada njemu samome. Ne bih želeo da se pod ovim podrazumeva moja osuda svih milosrdnih opomena i odanih napora da se ljudi odvrte od pogreške, iz čega se zaista sastoji najveća dužnost jednoga hrišćanina. Svako može koristiti bezbroj molbi i argumenata da pomogne drugom čoveku da se spasi. Kod ove pomoći treba napustiti svaku silu i prisilu. Ništa ne treba nametati. Niko ne mora u ovom pogledu da se pokorava molbama ili zabranama drugoga ukoliko on sam ne postane ubeđen u to. U tome svaki čovek ima krajnju i apsolutnu moć da prosuđuje za sebe. Razlog je u činjenici što se to ne

tiče nijednog drugog čoveka niti se može biti kažnjen u tom pogledu.

Pored duše koja je besmrtna, ljudi imaju i svoj privremeni život ovde na zemlji; i mada je taj život slab i promenljiv, a njegovo trajanje neizvesno, ljudima je potrebno nekoliko spoljnjih olakšica da bi se održali u životu, a do njih se dolazi sa mukom i trudom. Jer ono što je potrebno za lakše održavanje našeg života ne predstavlja spontani proizvod prirode koji se nudi, podesno i spremno, za upotrebu. Ovaj deo povlači stoga drugu brigu i nužno postavlja nove zadatke. Budući da su ljudi stvoreni tako da će pre posegnuti nepravedno za plodovima tuđeg rada nego što će se pomučiti da ih obezbede za sebe, potreba da se sačuva imovina stečena poštenim trudom kao i potreba da se očuva sloboda kao i snaga tih ljudi da bi oni mogli da steknu ono što im još nedostaje primorava ih da međusobno stupaju u društvo da bi uzajamnim pomaganjem i zajedničkim snagama sačuvali ličnu svojinu nad dobrima koja doprinose udobnom i srećnom životu na zemlji, prepuštajući u međuvremenu svakom čoveku brigu o njegovoj sopstvenoj večnoj sreći za čije ostvarenje ne može pomoći tuđi trud, a njen gubitak ne može štetiti drugom čoveku, a ne može se ni spoljnjom silom uliti čoveku nada u tu sreću. Bez obzira na stupanja ljudi u ova društva, koja se zasnivaju na međusobnim sporazumima o pomoći radi odbrane ovozemaljskih dobara, oni mogu,

uprkos udruživanju da budu lišeni tih dobara zbog otimačine i prevare njihovih sugrađana i neprijateljskog nasilja stranaca; lek za ovo drugo zlo nalazi se u oružju, bogatstvu i brojnosti građana; lek za ono prvo u zakonima, a brigu za stvari koje se tiču i jednog i drugog društvo je predalo građanskom vladaru. U ovome je poreklo, upotreba i granice zakonodavne (koja je i vrhovna) vlasti u državi. Mislim da se može stvoriti odredba koja će osigurati privatne posede svakog čoveka, mir, bogatstvo i javne olakšice celom narodu i, što je moguće više ojačati njihovu unutrašnju snagu prema stranim invazijama.

Kada se stvari ovako objasne, lako je shvatiti ka čemu treba da bude usmerena zakonodavna vlast kao i mere preko kojih treba da se reguliše. A taj cilj je ovozemaljsko dobro i spoljnji napredak zajednice, i to je i jedini razlog zbog kojeg se ljudi udružuju u zajednice, čemu teže i što traže u zajednici. Očigledno je takođe kakva se sloboda daje ljudima u odnosu na njihovo večno spasenje; naime, svako treba da čini ono što mu nalaže njegova savest, a što je prihvatljivo za Svemogućeg od čije naklonosti i prihvatanja zavisi njegova večna sreća. Jer, pokornost dugujemo prvenstveno Bogu, a potom zakonima.

Neki se mogu zapitati: *šta nastaje kad vladar, koristeći vlast, naredi nešto što se čini nezakonito savesti pojedinca?* Odgovaram: u slučaju kada se vladom savesno upravlja a saveti vladara zaista smeraju

opštem dobru, retko će doći do ovoga. Ali, ukoliko se možda i desi, pojedinac treba da se uzdrži od radnje koju smatra nezakonitom i da izdrži kaznu koja je u njegovom slučaju nezakonita. Jer, privatni sud čoveka o zakonu koji se tiče političkih problema zbog opšteg dobra ne oduzima obligatornost tog zakona niti dovodi do obustave njegovog važenja. Ali, ukoliko je zaista reč o zakonu o stvarima koje nisu u nadležnosti vladara (kao na primer da ljudi ili bilo koja stranka između njih budu prisiljeni da prigrle tuđu religiju i da se pridruže bogoslužnju i ceremonijama druge crkve), u ovakvim slučajevima ljude ne obavezuje taj zakon koji je protiv njihove savesti. Političko društvo stvoreno je samo da ljudima osigura posedovanje ovozemaljskih stvari. Briga za dušu pojedinca kao i za onozemaljske stvari, koja ne pripada državi niti može da joj bude podređena, potpuno se prepušta svakom čoveku. Zadatak je države da osigura ljudski život i ovozemaljske stvari; zadatak je vladara da očuva ove stvari njihovim vlasnicima. Vladar zbog toga ne može da oduzme ove svetovne stvari od jednog čoveka ili stranke i da ih pokloni drugom, niti može da promeni svojinu među podanicima (ne čak ni zakonom) iz razloga koji nema nikakve veze sa svrhom građanske vlade, kao što je na primer vera podanika – bez obzira da li je prava ili nije, vera ne šteti ovozemaljskim brigama podanika koje su prepuštene državi.

Ali, šta nastaje ako vladar veruje da ovakav zakon doprinosi opštem dobru? Odgovaram: kao što privatni sud pojedine osobe, ukoliko je pogrešan, ne oslobađa tu osobu obligatornosti zakona, tako ni privatni sud (ako ga mogu tako nazvati) vladara ne daje mu nikakvo novo pravo da nameće svojim podanicima zakone koji se ne nalaze u ustavu vlade koja mu je predana, niti je ikada bio u vlasti naroda da to pravo prenese na njega; još manje je njegov zadatak da obogaćuje i unapređuje svoje sledbenike i pajtaše pljačkajući druge. *Ali šta nastaje kada vladar poveruje da ima pravo da donosi ovakve zakone i da su oni za opšte dobro dok njegovi podanici veruju u suprotno? Ko će biti sudac između njih?* Odgovaram: samo Bog. Ne postoji na zemlji sudac između vrhovnog vladara i naroda. Kažem da je bog jedini sudac u ovom slučaju i on će sudnjeg dana svakom podariti prema zaslugama, to jest prema iskrenosti i čestitosti kojom je pokušavao unaprediti pobožnost, opšte dobro i mir čovečanstva. *Ali šta preostaje da se uradi u međuvremenu?* Moj odgovor je: osnovna i glavna briga svakog čoveka treba da bude njegova sopstvena duša na prvom mestu, a na drugom mestu opšti mir, mada su retki oni koji će pomisliti da mir vlada tamo gde vide da je sve uništeno.

Dve su vrste borbe između ljudi; jednom upravlja zakon, drugom sila; one su takve prirode da na mestu gde završava jedna borba, počinje druga. Moj zadatak

nije da ispitujem vlast vladara u različitim ustavima narodâ. Znam samo šta nastaje kada dođe do suprotnosti, ukoliko ne postoji sudac da im presudi. Reći ćete: budući da je vladar moćniji, on će odlučiti prema svom nahođenju i sprovesti svoje mišljenje. Bez sumnje, ali ovde se ne postavlja pitanje o neizvesnom slučaju već o pravu vladanja.

Pređimo na pojedinosti. *Kao prvo*, smatram da vladar ne treba da toleriše nikakva mišljenja suprotna ljudskom društvu ili onim moralnim pravilima koja su nužna za očuvanje građanskog društva. Ali, zaista su retki primeri ovakvog mišljenja u bilo kojoj crkvi. Jer, teško da će neka sekta doći do takvog stepena ludosti da smatra podesnim da u ime verskih doktrina poučava stvari koje očigledno podrivaju osnove društva, pa ih iz tog razloga osuđuje celo čovečanstvo; na taj bi način došli u opasnost njihov sopstveni interes, mir i reputacija.

Jedno drugo skrivenije, ali opasnije zlo za državu nastaje kada ljudi pripisuju sebi i članovima sopstvene sekte neku posebnu povlasticu, prikrivenu varljivim obmanjujućim rečima, ali u suštini suprotno građanskom pravu zajednice. Na primer: me možemo da nađemo nijednu sektu koja poučava jasno i otvoreno da ljudi ne moraju da izvrše svoja obećanja, da se vladari mogu skinuti sa prestola ukoliko im je vera različita od njihove, ili da gospodstvo nad svim stvarima pripada samo njima. Ove stvari, iznete ovako

ogoljeno i očigledno, uskoro bi privukle na sebe pogled i ruku vladara i probudile pažnju cele države da se brižno čuva protiv širenja tako opasnog zla. Uprkos tome, nalazimo one koji to isto kažu drugim rečima. Šta drugo kažu oni koji poučavaju da *jeretici ne treba da čuvaju veru*? Oni pod tim zaista podrazumevaju da njima pripada privilegija da krše veru; oni proglašavaju jereticima sve one koji ne pripadaju njihovim zajednicama, ili to bar čine kada im to odgovara. Šta drugo oni mogu da podrazumevaju kad kažu da *ekskomunicirani kraljevi gube krunu i kraljevstvo sopstvenom krivicom*? Očigledno je da oni sebi pripisuju vlast da kraljeve liše krune, pošto za sebe traže vlast ekskomunikacije kao posebno pravo njihove hijerarhije. Izjava da *se gospodstvo zasniva na milosti* takođe je tvrdnja preko koje oni očigledno polažu pravo na posedovanje svih stvari. Jer oni nisu toliko defektni da za sebe ne poveruju, ili bar da propovedaju, da su istinski pobožni i odani. Stoga ovi, i njima slični, koji pripisuju odanim, pravovernim i religioznim, naime, jednostavno rečeno, sebi, bilo koju posebnu privilegiju ili moć iznad drugih smrtnika u građanskim stvarima, ili koji pod izlikom religije prkose svakom obliku vlasti nad onima koji nisu povezani sa njima u crkvenoj zajednici, ponavljam, da ovakvi nemaju nikakvo pravo da ih vladar toleriše; isto treba primeniti prema onima koji nemaju i ne poučavaju dužnost tolerancije prema svim ljudima u religioznom smislu.

Jer šta drugo označavaju sva ovakva ili slična učenja osim da oni mogu i da su spremni da u svakoj prilici zgrabe državnu vlast i da prisvoje imanja i bogatstva svojih sugrađana? Oni zahtevaju dopuštenje da ih vladar toleriše samo dotle dok se ne osete dovoljno jaki da utiču i na to?

Ponovo: ona crkva koja je zasnovana tako što se svi oni koji joj se pridružuju stavljaju *ipso facto* pod zaštitu i u službu stranog vladara, nema nikakvo pravo da je vladar toleriše. Jer na ovaj način bi vladar dopustio uspostavljanje strane jurisdikcije u njegovoj sopstvenoj zemlji, a njegovi podanici bi tako reći bili regrutovani da se bore protiv njegove sopstvene vlade. Pogrešna i lažna distinkcija između dvora i crkve ne nudi nikakav lek za ovu poteškoću, osobito kada su i dvor i crkva podjednako podložni apsolutnoj vlasti jedne iste osobe, koja nema samo moć da ubedi članove svoje crkve u svemu što ona nalaže (čisto verske prirode ili u tom pogledu) već može i da im to naredi pod pretnjom večnog plamena. Smešno je da neko za sebe izjavljuje da je muhamedanac samo po veri, dok je u svemu drugom verni podanik hrišćanskog vladara i u isto vreme se smatra obaveznim da se slepo pokorava muftiji iz Carigrada, koji je sâm potpuno pokoran otomanskom vladaru, i koji oblikuje tobožnji autoritet te vere prema svojoj volji. Ali muhamedanac koji živi među hrišćanima još će očiglednije odbaciti njihovu vladu ukoliko prizna je istu osobu za

poglavara svoje crkve koja je i vrhovni vladar u državi.

Poslednje: ne treba uopšte tolerisati one koji *negiraju postojanje Boga*. Obećanja, klauzule i zakletve koji predstavljaju vezu u ljudskom društvu ne mogu se održati na ateisti. Negiranje Boga, čak samo i u mislima, raspršuje sve; osim toga oni koji svojim ateizmom podrivaju i uništavaju svaku religiju, nemaju nikakvu izliku religije da bi polagali pravo na toleranciju. S obzirom na druga praktična mišljenja, mada ni ona nisu potpuno oslobođena zablude, ukoliko takva mišljenja ne nameravaju da uspostave dominaciju nad drugima ili građanski imunitet crkve u kojoj su odgojeni, ne postoji nikakav razlog da se ne tolerišu.

Preostaje mi još da nešto kažem o skupovima koji se vulgarno nazivaju i koji su ponekad možda i bili *konventikli* (otpadnici od anglikanske crkve – prim. prev.), rasadnici frakcija i pobuna; za njih se smatra da pružaju osnovu za najveći prigovor učenju o toleranciji. Ali do doboga nije došlo zbog nekog osobitog svojstva ovih skupova, već zbog nesrećnih okolnosti ugnjetavane ili pogrešno uređene slobode. Ovakve optužbe bi uskoro prestale da se zakon o toleranciji postavi tako da se sve crkve primoraju da postave toleranciju za osnovu njihove sopstvene slobode, a isto tako i učenje da je sloboda savesti prirodno pravo svakog čoveka koje podjednako pripada disenterima kao i njima, i da se u verskom pogledu ne treba vršiti prisila preko zakona ili sile. Uspostavljanje ove

jedne stvari (tolerancije – prim. prev.) ukinuo bi svaku osnovu za prigovore i nemire zbog savesti. Kada se jednom uklone uzroci ovih nezadovoljstava i neprijateljstava, ne bi preostalo ništa zbog čega bi ove skupove trebalo smatrati ratobornijim i sklonijim da izazovu nemir u državi nego bilo koje druge sastanke. Ali, ispitajmo posebno uzroke ovih optužbi.

Reći ćete da *skupovi i sastanci predstavljaju opasnost za javni mir i pretnju za državu*. Odgovaram: ukoliko je to tačno, zašto se svakodnevno održavaju toklika brojni sastanci po trgovinama i sudištima? Zašto se trpe toliki ljudi na burzama i mnoštvo ljudi u gradovima? Odgovorićete: ovo su građanski skupovi, a mi smo samo protiv crkvenih skupova. Moj odgovor glasi: zaista je verovatno da su ovi skupovi, potpuno udaljeni od građanskih poslova, najpogodniji da ih zavedu. Ali, i građanske skupove sačinjavaju ljudi koji se međusobno razlikuju u verskim pitanjima dok se na crkvenim sastancima nalaze ljudi koji dele isto mišljenje. Kao da je istomišljenost u verskom pogledu zaista urota protiv države, ili kao da ljudi neće biti u toj meri jednodušni u religioznom pogledu ukoliko imaju manju slobodu sakupljanja! Neki će pak izjaviti da su građanski skupovi otvoreni i slobodni, tako da im se svako može pridružiti, dok su verski konventikli više privatni i zato pružaju mogućnost prikrivenim mahinacijama. Ovo nije potpuno tačno pošto mnogi građanski skupovi nisu otvoreni za svakoga. Ukoliko

su neki verski sastanci privatni, ko su ti (molim vas) koje treba kriviti zbog toga? Oni koji žele da skupovi budu javni ili oni koji im to zabranjuju? Vi ćete opet reći da religiozna zajednica prekomerno ujedinjava ljudske duše i osećanja, te je zbog toga opasnija. Ali kad bi bilo tako, zašto se vladar ne plaši svoje crkve? Zašto on ne zabranjuje njene skupove kao opasne po njegovu vladu? Reći ćete – zato što je on sam deo te crkve, čak i njen poglavar. Ali, on je također deo države i na čelu celog naroda.

Objasnim to vrlo jasno. Vladar se boji drugih crkava, ali ne i sopstvene, zato što je ljubazan i naklonjen prema svojoj crkvi, dok je oštar i okrutan prema drugoj. Prema miljenicima se ponaša kao prema deci, čak im dopušta i raskalašnost. Postoje i oni ljudi koje upotrebljava kao robove koji se nedužni ponižavaju, a jedina nadoknada koju im on pruža jeste roptanje na galijama, zatvor, konfiskacija imovine i smrt. Jedne podržava i brani, druge neprestano kažnjava i ugnjetava. Neka vladar okrene stranicu! Neka disenteri uživaju samo iste one građanske povlastice kao i drugi podanici, i on će uskoro otkriti da ovi religiozni sastanci više nisu opasni. Ako ljudi i pristupe buntovničkim urotama, na to ih neće podsticati vera na religioznim sastancima, već patnje i u ugnjetavanja kojih žele da se oslobode. Pravične i umerene vlade

svugde su mirne i sigurne, ali ugnjetavanje podstiče previranje i nagoni ljude na borbu da bi se oslobodili od teškog i tiranijskog jarma. Poznato mi je da se ove bune često dižu pod izlikom religije, ali je isto tako istinito da se zbog religije često loše postupa sa podanicima i da oni bedno žive. Verujte mi, sva ta komešanja ne potiču iz nekog posebnog karaktera ove ili one crkve ili verskog udruženja, već iz opšte sklonosti celog čovečanstva, koje u situaciji kada ropće pod bilo kojim teškim teretom, pokušava, prirodno, da zbacij jaram koji ga pritiska. Pretpostavimo da se religija ostavi po strani i da se među ljudima prave druge razlike na osnovu njihove različite kože, oblika i crta lica, tako da oni sa crnom kosom (na primer) ili sivim očima ne treba da uživaju iste povlastice kao drugi građani; da njima ne treba dozvoliti ni da kupuju ni da prodaju, niti da žive od svog poziva; da takvi roditelji ne mogu da brinu o obrazovanju svoje dece; da ti ljudi treba da budu lišeni dobrobiti zakona jer će u protivnom imati posla sa pristranim sudijama: može li se posumnjati da će ove osobe koje se od drugih razlikuju po boji kose i očiju i koje ujedinjuju taj razlog zbog kojeg ih proganjaju biti isto toliko opasne za vladara kao bilo koje druge osobe koje su se udružile zbog religije? Neki se pridružuju kompaniji zbog trgovine i profita, drugi zbog nedostatka

posla pretvaraju svoje klubove u mesta krvoprolića. Ali, postoji samo jedan razlog zbog kojeg se ljudi okupljaju u buntovničke skupine, a taj je – ugnjetavanje.

Reći ćete: Šta, zar želite da se ljudi sreću na bogoslužju *protiv volje vladara*? Odgovaram: Zašto, molim vas, protiv njegove volje? Zar nije i zakonito i nužno da se oni sastaju? Protiv njegove volje, kažete li? Zbog toga se ja žalim; u tome je baš koren nesreće. Zašto su skupovi manje podnošljivi u crkvi nego u pozorištu ili na tržnici? Oni koji se sastaju u crkvi nisu zločestiji ili buntovniji od ljudi koji se sastaju na drugom mestu. Oni se zloupotrebljavaju, ali to nije razlog da pate! Odstranimo pristranost prema njima kada je u pitanju opšte pravo; promenite zakone, ukinite kazne kojima oni podležu i odmah će sve postati sigurno i miroljubivo; štaviše, oni koji nisu naklonjeni veri vladara smatrat će da su još više obavezni da očuvaju mir u državi budući da je njihov položaj bolji na tom mestu nego na drugom; ovih nekoliko odvojenih kongregacija paziće jedni na druge kako se ne bi unela nikakva novotarija ili izmena u obliku vlade, pošto se ne mogu nadati ničemu boljem od onoga što već uživaju, naime, jednaki položaj koji uživaju zajedno sa svojim sugrađanima pod pravednom i umerenom vladom. Ukoliko crkva, čiju religiju priznaje vladar, bude primala glavnu pomoć svake građanske

vlade, i to ni iz kakvog drugog razloga (kao što je već pokazano) već samo zato što je vladar ljubazan i što su zakoni naklonjeni njoj, koliko će vlada biti sigurnija kada svi dobri podanici bez obzira na crkvu kojoj pripadaju i bez ikakve razlike u verskom pogledu budu uživali istu naklonost vladara i iste zakonske privilegije tako da će zajednički podržavati i čuvati vladu, a niko neće imati priliku da se plaši okrutnosti zakona osim onih koji čine štetu svojim susedima i krše građanski mir!

Možemo da izvučemo i zaključak. *Bit svega onoga čemu stremimo jeste da svaki čovek uživa ista prava koja su data drugima.* Da li je dozvoljeno služiti Bogu na rimokatolički način? Neka se dozvoli bogoslužjenje i na ženevski način! Da li je dozvoljeno govoriti latinski na tržnici? Neka se onima koji to žele dozvoli da govore latinski i u crkvi! Da li je zakonito za svakog čoveka da u svojoj kući kleči, stoji, sedi ili koristi svaki drugi položaj i da se odeva u belu ili crnu, kratku ili dugu odeću? Neka zbog toga ne bude nezakonito da se u crkvi jede hleb, pije vino ili umiva vodom! Jednom rečju: Sve ono što je dozvoljeno zakonski u običnim životnim okolnostima, neka bude ostavljeno na slobodu svakoj crkvi prilikom bogoslužjenja! Ali, neka zbog ovih razloga život, telo, kuća ili imovina bilo kojeg čoveka ne bude oštećeno ni na koji način.

Može li se dozvoliti *prezbiterijansko* učenje? Zašto onda *episkoparci* ne bi imali ono što žele? Crkvena vlast, bez obzira da li je izvršava jedna ili više osoba, svugde je ista i nema nikakvu jurisdikciju u građanskim poslovima, moć prisile ili nešto drugo, niti ima bilo kakve veze sa bogatstvom i prihodima.

Crkveni skupovi i molitve opravdani su svakodnevnim iskustvom i javnim odobravanjem. Ako su dozvoljeni ljudima jedne vere, zašto onda ne i svima ostalima? Ako se na religioznom sastanku desi nešto buntovničko i protivno javnom miru, treba da se kazni na isti način, i nikako drugačije, nego slični izgredi na vašaru ili tržnici. Ovi religiozni sastanci ne treba da budu svetišta buntovničkih i podlih mladića. Isto tako, ne treba da bude manje zakonito za ljude da se sreću u crkvama nego u većnicama kao što ne treba kriviti jedan deo podanika zbog sastajanja više nego druge. Svako treba da bude odgovoran za sopstvene radnje; ni na jednog čoveka ne treba sumnjati niti osećati mržnju prema njemu zbog greške drugoga. Treba kazniti i ugnjetavati buntovnike, ubice, lopove, pljačkaše, preljubnike, klevetnike svake crkve, bez obzira da li je u pitanju ili nije nacionalna crkva. Ali, ljude koji propovedaju miroljubivo učenje, a sami se pošteno i nedužno ponašaju, treba tretirati kao i druge njihove sugrađane. Na taj način, ukoliko se dozvoli sloboda svećanih skupova, festivala, javnog bogoslužjenja bilo kojoj veroispovesti, sve to isto tako treba

dozvoliti i *prezbiterijancima, nezavisnima, anabaptistima, arminijevcima, kvekerima, i drugima*. I ako možemo otvoreno da kažemo istinu, kao što pristaje čoveku u odnosu na drugoga čoveka, ne treba oduzeti građanska prava u državi ni *paganinu*, ni *muhamedancu* ni *Jevrejinu* zbog njihove vere. Jevanđelje ne naređuje ništa slično tome. Crkva koja 'ne sudi onima koji nisu njeni članovi'⁹ (*1 poslanica Korinćanima*, v, 12, 13), to i ne želi. Država koja prigrlji bez razlike sve ljude koji su poštteni, miroljubivi i vredni, ne zahteva to. Hoćemo li dozvoliti *paganinu* da posluje i tguje sa nama, a da mu pritom ne dozvolimo da se moli i služi Bogu? Ako dozvolimo *Jevrejima* da imaju privatne kuće i nastambe među nama, zašto im onda ne bismo dozvolili da imaju i sinagoge? Da li je njihovo učenje lažnije, bogosluženje odvratnije, ili opšti mir više ugrožen ako se oni sastaju javno a ne u privatnim kućama? Ako se ove stvari dozvole *Jevrejima* i *paganima*, sigurno je da položaj hrišćana ne treba da bude gori od njihovog u jednoj hrišćanskoj državi.

Reći ćete možda: Da, treba da bude, zato što su oni više skloni strančarstvu, previranjima i građanskim ratovima. Moj odgovor je: Da li je to greška same hrišćanske vere? Da je to tako, hrišćanska vera bi bila

9 Ovaj stav deslovno glasi: 'Jer šta je meni stalo da sudim i one koji su na polju?... A one koji su na polju sudiće Bog. Izvadite zloga između sebe.'

istinski najgora vera od svih i nju ne bi trebalo da prigrlji ni jedna pojedinačna osoba niti da je toleriša nijedna država. Jer da je karakteristika hrišćanske vere da bude buntovnička i destruktivna za građanski mir, ni crkva koju prihvata vladar neće uvek biti nevinna. Mada smo daleko od toga da kažemo nešto slično za veru kaje se najviše suprotstavlja pohlepi, ambiciji, neslaganju, borbi i svim neumerenim željama, ipak je hrišćanska vera najskromnija i najmiroljubivija vera koja je ikada postojala. Moramo stoga da tražimo drugi razlog za zla koja se osuđuju zbog religije. Ukoliko pravilno razmotrimo, videćemo da se taj razlog sastoji potpuno iz predmeta kojim se bavim. Nije raznolikost mišljenja (koja se ne može izbeći), već odbijanje tolerancije prema onima sa različitim mišljenjem (koje je moglo da se dopusti) stvorilo svu zbrku i ratove u hrišćanskom svetu zbog vere. Glavari i vođe crkve, pokretani pohlepom i nezasitom željom za dominacijom, koristeći neumerenu ambiciju vladara i praznoverje lakoumnog mnoštva, uzбудili su ljude i pokrenuli ih protiv onih sa suprotnim mišljenjem propovedajući im, protivno propisima Jevanđelja i nalogima milosrđa, da raskolnike i jeretičare treba lišiti imovine i uništiti ih. Na taj su način oni pomešali dve stvari koje su po sebi različite – crkvu i državu. Veoma je teško ljudima da se lišavaju dobara koja su stekli poštenim radom, kada je to lišavanje provedeno suprotno zakonima pravičnosti, ljudske i božanske,

i kada njihova dobra postaju plen grubosti i grabeži drugih ljudi, posebno što su ti ljudi inače potpuno nedužni, a razlog takvog ponašanja prema njima uopšte ne potpada pod jurisdikciju vladara, već pod savest svakog pojedinog čoveka; sam pojedinac je za takvo ponašanje isključivo odgovoran Bogu. Šta se drugo može očekivati nego da ovi ljudi, koje muče loši uslovi u kojima rade, pomisle na kraju da je zakonito da na silu odgovore silom i da odbrane svoja prirodna prava (koja se ne mogu oduzeti zbog vere) oružjem koliko je to u njihovoj moći? Da su se stvari uobičajeno odvijale na ovaj način, istorija nam očigledno pokazuje, a i da će to biti slučaj i kasnije, takođe je očigledno. Ne može zaista da bude drukčije sve dok princip persekucije zbog vere bude trajao, kao što je to bio slučaj do sada, između vladara i naroda, i sve dok oni koji trebaju da budu propovednici mira i sloge nastave svom svojom snagom i umešnošću da pokreću ljude na oružje. Mogli bismo se s pravom začuditi što vladari podnose ove buntovnike koji reme te javni red i mir, da ne znamo da su ih ti butnovnici (sveštenici – prim. prev.) i pozvali da učestvuju u podeli plena, tako da su vladari smatrali pogodnim da iskoriste njihovu pohlepu i oholost kao sredstvo da osnaže sopstvene moći. Jer ko ne vidi da su *ovi dobri ljudi* zaista više sluge vlade nego Jevanđelja i da laskanjem vladaru i priklanjanjem dominaciji vladara i ljudi na vlasti oni svim svojim snagama pokušavaju da promovišu onu

tiraniju u državi koju inače ne bi mogli da uspostave u crkvi? Ovo je taj nesrećni sporazum između crkve i države. Kada bi svaka od njih delovala i okviru sopstvenih granica, tako da se jedna bavi svetovnom dobrobiti u državi, a druga spasenjem duša ne bi moglo da dođe do ovakvog neslaganja između njih. *Sed pudet hoec opprobria.*, itd. Neka Bog Svemogući dopusti, molim ga, da se Jevanđelje mira ispoveda naposletku i neka građanski vladari, pošto postanu obzirniji, usaglase svoju savest sa zakonom Boga, i neka se manje brinu da vežu savest drugih ljudi ljudskim zakonima, te da poput otaca svoje zemlje usmeravaju sve svoje napore i sve svoje punomoćenike ka poboljšavanju opšte građanske dobrobiti sve svoje dece, osim one koja su arogntna, neobuzdana i štetna po svoju braću! Neka svi crkveni ljudi, koji se hvališu da su naslednici apostola, hodaju miroljubivo i skromno apostolskim koracima ne mešajući se u državne poslove i potpuno se predajući spasenju duša.

Zbogom!

Vrednota tolerancije

Moralna i politička vrednota tolerancije je središnja sastavnica liberalno demokratske političke kulture. Štoviše, stupanj zastupljenost tolerantnih praksi u javnome životu pouzdani je pokazatelj liberalne i demokratske zrelosti modernih pluralnih društava. Vrlina tolerancije ima različita teorijska utemeljenja i opravdanja. Značenja pojma tolerancije kreću se u širokom luku od pukog modus vivendi u održavanju zajedničkog životu, pa do raznovrsnih i složenih oblika priznanja vrijednosnih posebnosti društvenih skupina i pojedinaca. Jednako tako i tolerantne prakse, ovisno o različitim povijesnim i socijalnim kontekstima te poljima djelovanja poprimaju različite oblike. Na toleranciju se danas pozivamo u privatnim, socijalnim i političkim odnosima.

Izvorni značaj i važnost tolerancije proističe iz povijesnog iskustva suočavanja s normativnim i vrijednosnim različitostima u zajedničkom životu. Te su različitosti najdublje i najdalekosežnije jer se tiču oblikovanja ljudskih svjetonazora, ideala, principa, svrha, privrženosti ili riječju ljudskih osobnih i skupnih identiteta. Normativna i vrijednosna uporišta nalaze svoje socijalne izraze u kulturi, etnicitetu,

religiji, svjetonazorskim i filozofskim stajalištima. U razdoblju ranoga europskog moderniteta, crkveni raskol i suprotstavljene religijske slike svijeta potaknule su napetosti, sukobe i strašne religijske ratove. Bolna i dugotrajna povijesna iskustva dovela su toga da se zbog pragmatičnih razloga ili iscrpljenosti sukobljenih strana, a tek onda i moralnih razloga poštovanja ljudskih života, iznova promisli mogućnost zajedničkog života u dubokim vrijednosnim različitostima. To je, unatoč određenim tradicionalnim formama miroljubivog suživota religijskih i etničkih zajednica, rodno mjesto tolerantne prakse i tolerancije kao moralne i političke vrednote. Bez obzira na kasnije razlike u razumijevanju značenja, opsega, oblika i opravdanja tolerancije, jedna je stvar posve izvjesna i svima zajednička. Tolerancija je, u modernom povijesnom iskustvu kulturnog, političkog, religijskog i vrijednosnog pluralizma unutar političke zajednice, minimum miroljubivoga zajedničkog života i posljednji zalag političkoga mira. Sve što je ispod toga, opetovano pokazuju tragična povijesna iskustva, vodi progonima i sukobima. Sve što je pak iznad tolerancije ili miroljubivog suživota u vrijednosnom pluralizmu, teško da je moguće i poželjno ostvariti jer bi cijena toga bila ugrožavanje građanskih i političkih sloboda samoodređenja.

Značenje, struktura i opravdanja vrednote tolerancije

Tolerancija zauzima relativno uzak, nestabilan i povijesno promjenjivi pojmovni prostor, koji je, s jedne strane, omeđen djelovanjima koja su toliko štetna i pogubna da se ne mogu tolerirati, a s druge strane ravnodušnošću. Tolerancija je, nadalje, i posredna pozicija između potpunog prihvaćanja i neograničenog protivljenja. Takva dvostruko posredna pozicija tolerancije uvjetuje i njezinu zagonetnu narav – tolerancija je, naime, prijeko potrebna i istodobno paradoksalna vrлина. Prijeko je potrebna zbog toga što omogućuje minimalne uvjete miroljubivoga zajedničkog života ljudi s različitim shvaćanjima o tome što je to smislen i dobar život. Paradoksalna je pak, zbog toga što zahtijeva od subjekta da potisne svoja neodobravanja odnosno da smatra ispravnim uzdržavati se od uplitanja u ono sa čime se ne slaže i što drži da je neispravno.

Složeni pojam tolerancije analitički je moguće raščlaniti na tri sastavnice. Riječ je, prvo o relacijskom pojmu, u kojemu se subjekt tolerancije, bilo da je riječ o pojedincu, skupini ili instituciji, aktivno odnosi prema objektu tolerancije, koji također može biti individualni, skupni ili institucionalni. Drugu sastavnicu tolerancije čini moć i poriv da se intervenira, uredi

i kontrolira život ljudi s drugačijim vrijednostima. Treću sastavnicu tolerancije, a u opreci prema drugoj, čini imperativ, bilo logičke, spoznajne ili moralne naravi, a koji obavezuje subjekta tolerancije na to da oduстане od prisilnog uplitanja u djelovanje drugih ljudi.

Sve tri sastavnice tolerancije otvaraju nova pitanja. Obzirom na to tko je subjekt tolerancije razlikujemo dva temeljna modela ili oblika tolerancije: komunitarni model utemeljen na grupnim povlasticama i liberalni model utemeljen na individualnoj slobodi. Prvi povijesni oblici tolerantne prakse tiču se religijskih sloboda. Na Istoku je tako, u okviru Otomanskog carstva, postojao miletski sistem, koji je pružao relativno visoku lokalnu samoupravu crkvenim zajednicama u pitanjima bogoslužja, odgoja i lokalnih, običajnih zakona. Zapadni analogon miletskom sustavu je Nantski edikt iz 1598. U njemu se utvrđuje 'dopuštena koegzistencija' između katolika i protestanata. Tolerancije religijskih skupina u pravilu je praćena s netolerancijom iznutra, odnosno s netolerancijom grupe prema svojim članovima. Grupni model tolerancije ne podrazumijeva tako toleranciju prema hereticima i apostatama. Zapadni model religijske grupne tolerancije, na valu uspona individualizma i liberalnog svjetonazora, evoluirao u individualnu slobodu savjesti, a zatim i u liberalni model tolerancije koji počiva na ideji osobnog samoodređenja.

Druga sastavnica tolerancije, moć i poriv da se intervenira i regulira tuđe djelovanje ili vrijednosti, također budi određene nedoumice. Moć je, čini se, samorazumljiv uvjet tolerancije, jer ne mogu biti tolerantan prema onome spram koga, ma koliko me njegovo djelovanje smetalo, nemam baš nikakve nikakvu moć ili mogućnost utjecanja. Tolerancija nije isto što i puko trpljenje u nedostatku bilo koje alternative. Na čemu, međutim, počiva poriv za intervencijom? Je li riječ o predrasudi, prosudbi, sklonosti, nesviđanju, interesu, hiru? Tolerira li se samo moralno pogrešno ili loše? Čini se da je tu potrebno posegnuti za distinkcijom između tolerantnog djelovanja i tolerancije kao vrline. Tolerantno djelovanje može za impuls uplitanja imati najširi spektar subjektivnih viđenja, koje se svode na uočavanje nedostataka ili ograničenja kod drugih, jednom riječju nesviđanja. Tolerancija kao vrlina, međutim, zahtijeva da impuls za uplitanjem počiva na razlozima koji su moralno uvjerljivi ili barem nisu bezvrijedni. Distinkcija između tolerantne prakse i tolerancije kao vrline važna je zbog toga što s njom izbjegavamo apsurdnu situaciju u kojoj bi osoba bila to tolerantnija što nalazi više subjektivnih motiva da intervenira u djelovanje drugih, ali zbog nekog razloga od toga ipak odustaje.

Treća sastavnica tolerancije je filozofijski najinteresantnija. Zašto bismo zapravo neka djelovanja

trebali tolerirati? Koji su to razlozi višeg reda, zbog kojih trebam otprijeti djelovanja drugih s kojima se ne slažem i zatomiti svoj poriv za uplitanjem? Što je, jednom riječju, opravdanje tolerancije? Čini se da možemo razlikovati tri temeljna načina opravdanja tolerancije: opravdanje prudencijalnim razlozima ili prosvijećenim egoizmom, opravdanje spoznajnim razlozima te opravdanje moralnim razlozima.

Opravdanje tolerancije prudencijalnim razlozima ili prosvijećenim egoizmom povijesno je najstariji i najutjecajniji način opravdanja tolerantne prakse. Tragična iskustva vjerskih ratova pokazala su da je cijena netolerancije za sve sudionike izuzetno visoka. Egoističko rezoniranje polazi od toga da bi najbolje bilo svima nametnuti svoj način života, ali kako je to teško moguće bez otpora drugih, racionalno je posegnuti za drugim najboljim rješenjem – tolerantnom praksom. Problem tolerantne prakse utemeljene na ravnoteži nepovjerenje i straha je izrazita nestabilnost. Dovoljno je da netko pomisli da je dovoljno jak i da mu nitko ne može naškoditi, ili doista jest toliko jak, ili nijedno od toga, nego je jednostavno nesmotren i nerazborit, pa da se naruši krhki modus vivendi i prestanu razlozi za tolerancijom.

Drugi način opravdanja tolerancije počiva na spoznajnim razlozima. Pri tome je moguće razlikovati radikalni stav metaetičkog skepticizma i umjereni stav o nesavršenosti ljudske spoznaje. Prvi stav opravdava

toleranciju tako što tvrdi da moralni sudovi nisu, i po naravi stvari, ne mogu biti racionalno opravdani, što onda dovodi do metaetičkog relativizma iz kojeg se pokušava izvesti etički relativizam i subjektivizam. Riječju, ako su sporovi oko vrijednosti i moralnih sudova nerješivi, onda je netolerancija, koja inzistira na nadmoćnosti nekog moralnog ili vrijednosnog sustava, besmislena. Drugi spoznajni stav kojim se opravdava tolerancija polazi od nesavršene ljudske prirode. Ona nužno dovodi do insuficijentne spoznaje o primjerice religijskim pitanjima ili krajnjim svrhama svijeta. Budući da čovjek ne može dosegnuti apsolutnu istinu u religijskim stvarima i budući da nema pokazatelja koji mogu razdvojiti istinu od neistine, neopravdano je progoniti ljude zbog drukčijih uvjerenja. Među prvima je takvo opravdanje tolerancije zagovarao Pierre Bayle, nastojeći opovrgnuti Augustinovu legitimaciju netolerantnog paternalizma. John Locke i Voltaire, također su, barem u dijelu svoje argumentacije, zagovarali opravdanje tolerancije i s idejom nepouzdanosti ljudske spoznaje.

Treći način opravdanja tolerancije kao vrline počiva na moralnim razlozima. Je li moguća etička i javno moralna ili politička koncepcija, koja ima dovoljno autoriteta da nadiđe sve ono što nas dijeli, tj. različite i suprotstavljene koncepcije o tome što je to dobar i smislen ljudski život? Budući da su vrijednosni sustavi i koncepcije dobrog života međusobno

neusporedivi, prijeko je potrebno pronaći nadosobno stajalište ili nepristranost višeg reda. U Zapadnoj filozofskoj tradiciji dvije su se struje mišljenja na tom planu osobito istaknule. U klasičnoj civilizaciji riječ je o stoičkim školama, a u modernoj o Kantovoj praktičkoj filozofiji. Stoičke škole, a posebno Seneka i Ciceron, razvile su ideju kozmopolitizma, koja etički transcendirira vezanosti čovjeka za lokalne zajednice i neposrednosti života. Odgoj nam treba pomoći, tvrdio je Seneka, da osvijestimo našu pripadnost dvjema zajednicama: zajednici u kojoj smo rođeni i istinski velikoj svjetskoj zajednici ljudskih bića. Prva je zajednica slučajna, a druga počiva na umnoj prirodi svakog ljudskog bića. Shodno tome, primarne moralne obveze imamo spram humaniteta svakog čovjeka u svjetskoj zajednici ljudi. Um je način i medij poopćivosti koji se ne da, tvrdio je Seneka, lako prevariti. Radikalnost Senekinih izvoda ublažava Ciceron time što socijalne i moralne vezanosti čovjeka interpretira u ideji koncentričnih krugova zajedništva. Pri tome Ciceron moralno opravdava posebne vezanosti čovjeka za lokalne zajednice, ali samo na takav način koji ne krši dignitet čovječnosti u svakoj osobi. U stoičke doprinose za razvoj moralnih kapaciteta što dovode do moderne ideje jednakosti ljudi i tolerancije, valja ubrojiti i učenje Marka Aurelija o ljubavi prema bližnjem i univerzalnom poštovanju moralne

osobe, koju treba razlikovati od njezinih djela, ma kako ona bila pogrešna. Druga utjecajna intelektualna struja, koja će odlučujuće pridonijeti afirmaciji vrijednosnog pluralizma i toleranciji kao etičkoj vrednoti, je Kantova etika. Kant je u praktičkoj filozofiji preokrenuo tradicionalnu etičku paradigmu koja je polazila od prioriteta dobra i uspostavio je modernu paradigmu koja polazi od prioriteta ispravnog pred dobrim. Kant, naime, ne smatra da je neki određeni način života po sebi nadmoćniji drugome načinu života, nego pred različita subjektivna shvaćanja dobra ili maksime postavlja test poopćivosti iskazan u vidu kategoričkog imperativa. Ako je subjektivna maksima u skladu s regulativnim principom kategoričkog imperativa ili zahtjevom za racionalnim djelovanjem, onda pripada 'carstvu svrha' ili zajednici moralnog prosuđivanja. Ta inteligibilna zajednica počiva na priznanju slobode i jednakosti moralnih osoba, kao nositelja valjanih zahtjeva, čime je stvoren normativni prostor za vrednotu jednakosti i tolerancije. Riječju, Kantov obrat je u tome što je pošao od prioriteta ispravnog pred dobrim, regulativnog principa poopćivosti pred supstancijalnim principom vrednota, autonomije pred heteronomijom, deontologije pred teleologijom, razboritosti pred perfekcijom, imperativnom i obvezujućom formom etičkih zahtjeva pred privlačnom i poželjnom formom etičkih zahtjeva.

Historijski, politički i teorijski kontekst Lockeova razumijevanje vjerske tolerancije

Protestantska reformacija definitivno je razbila jedinstvenu sliku svijeta u latinsko kršćanskom dijelu Europe te izravno ili neizravno potaknula lavinu vjerskih ratova u 16. i 17. stoljeću. Doba religijskih ratova između protestantskih i katoličkih vladara, reformacijskih i protureformacijskih pokreta i saveza, uz dotada neviđena stradanja i okrutnosti, promijenio je političku, diplomatsku, vojnu i duhovnu sliku Europe.

Spirala vjerskog nasilja, samo naizgled paradoksalno, okončana je uzdizanjem sekularnoga političkog autoriteta. Mirom u Augsburgu iz 1555. priznata je ravnopravnost protestantizma s katolicizmom uz uvažavanja načela prema kojemu izabrana vjera vladara obvezuje i podanike – *cuius regio, eius religio*. Mir u Augsburgu, međutim, ne samo što nije priznao ravnopravnost kalvinizma, nego dugoročno nije uspio ni okončati sukobe protestanata i katolika. Uspjesi katoličke protureformacije u potiskivanju i sprečavanju širenja protestantizma, dovele su do novih sukoba. Protestantski revolt u Češkoj iz 1618. otpočeo je niz religijsko-političkih sukoba i ratova u srednjoj, zapadnoj i sjevernoj Europi poznatih pod nazivom Tridesetogodišnji rat. Rat je okončan Vestfalskim mirom iz 1648. Taj je mirovni sporazum umjesto koncepta *res publica christiana*, potvrdio načelo *cuius*

regio, eius religio te afirmirao načelo suvereniteta pojedinih političkih zajednica uz priznanje njihove jednakosti i ne miješanja jedne države u unutrašnje stvari druge države. Vestfalski mir, koji papa Inocent X ne samo što nije priznao, nego ga je i oštro osudio, afirmirao je ravnopravnost katoličke, luteranske i kalvinističke konfesije te utvrdio temelje modernoga međunarodnoga prava.

Vjerska tolerancija ili spremnost da se prizna i prihvati određeni stupanj religijskog pluralizma i koegzistencije, primarno je proizišao iz uzajamne fizičke i duhovne iscrpljenosti zaraćenih strana. Kada konačna pobjeda ni jedne od gorljivih strana u vjerskim sukobima nije bila moguća, tada se pragmatička koegzistencija i dogovor političke razboritosti pokazao drugim najboljim rješenjem. Tome valja ipak pridodati još dvije stvari. Prva je da povijesna iskustva okrutnosti i razaranja proizišla iz religijskog zanosa i fanatizma, čine da, barem u onodobnim intelektualnim krugovima, doba vjere blijedi i zamjenjuje ga doba skepse i povjerenja u razum. Druga je da koncept tolerantne prakse kao instrumentalnog dobra proizašlog iz nužnosti života, dobiva i svoje pozitivno filozofsko utemeljenje čime tolerancija prerasta u intrinzično dobro ili moralnu i političku vrlinu. Najznačajnije doprinose ideji tolerancije u tom razdoblju druge polovice 17. stoljeća pružili su Baruch de Spinoza, Pierre Bayle i John Locke.

Lockeov intelektualni i politički razvoj u razumijevanju vjerske tolerancije opisuje puni krug: od prvotnog i mladenačkog shvaćanja, prema kojemu je zahtjev za vjerskom tolerancijom prijetnja građanskom miru, a politički apsolutizam i netolerancija njegovi su jamci, do obrnutog shvaćanja, prema kojemu je politički apsolutizam prava prijetnja građanskom miru, a vjerska tolerancija je njegov prijeko potreban uvjet.

U oblikovanju Lockeove ideje vjerske tolerancije razlikujemo tri osnovna razvojna stupnja. Prvi stupanj čine dvije, za Lockeova života, neobjavljene rasprave: 'First Tract on Government' (1660.) i 'Second Tract on Government' (1662.) napisane u jeku restauracijske krize. U njima Locke zagovara tezu prema kojoj najviši vladar svake države, ma na koji način da je nastao, mora nužno imati neograničenu i svojevolsku vlast nad svim djelima njegovih podanika. Ljudska priroda je zbog izvornog posrnuća buntovnička i zato je središnji problem političke zajednice, tvrdi Locke, održati mir pod svaku cijenu. Izravna meta Lockeove onodobne kritike bile su teze Edwarda Bagshawa o ograničenoj vjerskoj toleranciji koja se ticala slobode savjesti u religijski indiferentnim stvarima ili načinima i običajima izvođenja bogoštovlja. Locke pobjeđuje Bagshawove teze zbog toga što smatra da i takva ograničena sloboda građana neminovno razara političku zajednicu i vodi u anarhiju. Locke se poziva na

nedavna povijesna iskustva i tvrdi da je sloboda za slabašne savjesti bila prvi korak za sve one meteže i razaralačke stavove koji su se proširili zemljom. Strah od razularene gomile i nereda navodi Locke, da prihvati konzervativnu i autoritarnu poziciju. Apsolutna vlast vladara, nad svjetovnim i duhovnim stvarima jedini je jamac javnome ili političkom miru.

Drugi Lockeov razvojni stupanj čini, za života također neobjavljeni spis, 'An Essay Concerning Toleration' (1667.) u kojemu on odbacuje i pobija sve ključne ideje svoje prethodne faze. Na promjenu Lockeova stava presudno je utjecalo to što napušta sveučilište, okreće se diplomaciji i političkom životu te stupa u službu i doživotno prijateljstvo sa slobodoljubivim Lordom Ashleyem, budućim Earlom od Shaftesburya, i vodećim vigovskim zagovornikom religijske tolerancije. Prve naznake o Lockeovu otvaranju spram ideje tolerancije nalazimo još u njegovu pismu upućenu Henryju Stubbeu iz 1659. godine. Locke hvali Stubbeovu knjigu o povijesti tolerancije, a posebice njegov postupak da 'starim autoritetima pridoda i svjedočanstva svakidašnjeg iskustva o tome da se ljudi različitih vjera mogu mirno ujediniti pod istom vlašću i jednodušno imati isti građanski interes, te ruku pod ruku kročiti prema istom cilju mirnog i solidarnog društva, premda su odabrali različite putove k nebu'. Ako je Locke u 'Two Tracts' (1660 – 62.) bio uvjeren da se religijska uniformnost može

politički nametnuti i nadzirati, i to kao najprikladnije sredstvo za očuvanje političke zajednice, šest godina kasnije, u 'An Essay Concerning Toleration' on smatra da je sloboda savjesti po prirodi stvari intrinzično vrijedna, ali i svrsishodna za političku zajednicu.

Lockeov 'An Essay Concerning Toleration' (1667.) po stajalištima koje zastupa, na pola je puta između apsolutizma iz 'Two Tracts on Government' (1660–1662.) i njegova protoliberalizma iz 'A Letter Concerning Toleration' iz 1685. Ključne novine toga posredničkog spisa možemo sažeti u pet točaka. Prvo, Locke jasno razdvaja privatnu sferu individualne egzistencije, koja predstavlja prostor osobne slobode savjesti u spekulativnim i religijskim pitanjima, od javne sfere egzistencije, koja se tiče zajedničke sigurnosti i dobra, i koja je stoga u ingerenciji vladara. Drugo, izvor, doseg i svrha političkog autoriteta instrumentalno su ograničeni na to da 'sačuvaju ljude u ovome svijetu od prijevara i nasilja drugog čovjeka'. Treće, Locke koristi voluntarističku interpretaciju religije da bi uglavio protoliberalnu postavku o individualnom moralnom subjektivitetu i ograničenom dosegu političkog autoriteta. 'Put ka spasenju' tvrdi Locke 'nije neki izvanjski prisilni čin, nego je dragovoljni i tajnoviti izbor duše, i ne može se pretpostaviti da bi Bog upotrijebio bilo koje sredstvo, koje ne bi tome poslužilo, nego bi umjesto toga spriječilo postignuće takvoga cilja'. Riječju, religijska sloboda savjesti je moralna brana

pred apsolutističkim posezanjima vladara. Četvrto, Locke oprezno najavljuje i skeptički argument kojim se podupire vjerska tolerancija, a tiče se vladareve nepogrešivosti. Lockeov skepticizam, međutim, nije metafizički, nego politički. Locke ne sumnja u mogućnost spoznaje dobrog i svrhovitog života, nego sumnja u vladarevu sposobnost da to učini za građane i umjesto njih. Naposljetku peto, Locke u odnosu na 'Two Tracts' mijenja i stav o građanskom neposluhu i otporu. Dok je u prethodnoj fazi zagovarao apsolutnu poslušnost, Locke u 'An Essay Concerning Toleration' dopušta pasivnu neposlušnost. Svaki je čovjek obvezatan štovati Boga na način na koji vjeruje da je ispravan. Ako su motivi građana u bogoslužju isključivo stvar pobožnosti, onda su oni moralno opunomoćeni da odbiju način bogoslužja koji smatraju pogrešnim. To moralno opunomoćenje, ne samo da omogućuje, nego štoviše i zahtijeva od vjernika u vidu dužnosti, da na vlastitu odgovornost, iskažu neposluh i pasivno se odupru vladaru u njegovu nastojanju da nametne, njima neprihvatljiv oblik bogoslužja. Lockeovo onodobno stajalište uspelo je iznijeti individualnu religijsku prosudbu iz unutarnjeg, teološkog i epistemološkog iskustva osobe u priznati intersubjektivni svijet morala i politike. Time je stvoreno polje individualne religijske autonomije. Vjernici zbog toga i mogu prosuđivati je li politička zajednica uspjela izbjeći silu, i time ostvariti svrhu zbog koje je stvorena.

Lockeov treći i konačni razvojni stupanj čini spis 'A Letter Concerning Toleration' koji donosimo u prijevodu. Pismo je izvorno napisano na latinskom jeziku krajem 1685. u Nizozemskoj, a objavljeno je 1689. na engleskom jeziku. U tom zreлом radu Locke ponavlja, razrađuje i radikalizira teze iz 1667., ali i donosi tri presudne novine. Prvo, ideja vjerske tolerancije razvija se do ideje o nepristranosti političkog autoriteta i moralnom pravu pojedinca na slobodu bogoštovlja. Drugo, vjerska tolerancija je do te mjere postavljena kao prijeko potreban uvjet političkom miru, da se prema netolerantnome vladaru dopušta i opravdava oružani otpor. Treće, Locke podastire višeslojno teološko, pragmatično i moralno opravdanje ideje vjerske tolerancije.

Do teze o nepristranosti političkog autoriteta, kao institucionalnome uvjetu vjerske tolerancije, Locke dolazi na temelju jasnog razdvajanja biti, dosega, načina djelovanja i granica između državnog autoriteta s jedne strane i crkvenog autoriteta s druge strane. Da ne bi neki 'prekrili svoj duh proganjanja i nekršćanske okrutnosti s izlikom brige za opće dobro i poštovanje prema zakonu; a da drugi, pod izlikom religije, ne bi zahtijevali nekažnjivost za njihovu razuzdanost i svojevoljnost; riječju, da nitko ne bi zavaravao sebe ili druge s izlikama odanosti ili poslušnosti prema vladaru, ili s obzirnošću i iskrenošću u štovanju Boga, smatram da je prije svega' – programski piše Locke

– ‘prije ko potrebno razlučiti zadaće građanske vlasti od zadaća religije, i postaviti pravedne granice koje su prostiru između jedne i druge’.

Politička zajednica striktno se razlikuje od crkvene zajednice jer je područje njezine jurisdikcije ostvarivanje, očuvanje i promicanje građanskih interesa njezinih žitelja. To se postiže nepristranim provođenjem jednakih zakona za sve njezine građane. Vlada raspolaže legitimnom silom i pravom kažnjavanja samo onih koji su povrijedili prava drugog čovjeka ili ugrozili javni mir. Crkvene zajednice, s druge strane, ne mogu prisvojiti ni jednu manifestaciju političkog autoriteta, budući da su to slobodne i dragovoljne zajednice stvorene s nadom u spasenje. Jurisdikcije crkvenih autoriteta dosežu utoliko jedino do stvari koje se tiču spasenja duše, a način njegova djelovanja ili ‘oružja putem kojih će se članovi te zajednice držati unutar njihovih dužnosti su nagovaranja, opominjanja i savjeti’. S pojmovnim određenjima opravdanih načina djelovanja u političkoj i crkvenoj zajednici, razdvojene su njihove ingerencije i stvorene su ‘pravične granice između jedne i druge’. Taj prostor razgraničenja je upravo ono što čini protoliberalnu javno-moralnu vrednotu vjerske tolerancije. Ona je zajamčena time, što ne smije biti transfera prava između političkog i crkvenog autoriteta, države i religije, budući da ‘građanska vlast ne može dati nikakva nova prava crkvi, niti ih crkva može dati

građanskoj vlasti. Prema tome, bez obzira na to, pridružuje li se vladar osobno nekoj crkvi ili odvaja od nje, crkva uvijek ostaje ono što je i prije bila, slobodna i dragovoljna zajednica’.

Vjerska tolerancija štiti individualnu slobodu savjesti u religijskim stvarima, a pred apsolutističkim posezanjima vladara. S druge pak strane, strukturalni izvod Lockove ideje tolerancije, također delegitimira teokratska posezanja crkvenih autoriteta. Poštovanje prema ‘nužnosti i koristi’ tolerancije, koja je tako suglasna s ‘evanđeljem Isusa Krista i s istinskim umom čovječanstva’, Locke zahtijeva i od drugih subjekata: privatnih osoba u njihovim međusobnim odnosima, kao i od međusobnog odnosa između crkava. Razlozi su za sve tipove odnosa istovjetni. Pozitivni je razlog moralni individualizam, osobno pravo i odgovornost – ‘briga o duši svakog čovjeka pripada njemu samom, i treba biti njemu prepuštena’ Negativni su razlozi: antipaternalizam – ‘ni sam Bog neće spasiti ljude protiv njihove volje’, pa, dakako, to ne mogu i ne smiju ni vladar, ni crkva, a ni drugi pojedinci.

Najpogubnije posljedice neuvažavanja vjerske tolerancije proizlaze iz zloraba političkog i crkvenog autoriteta, budući da one ne uviđaju ili ne priznaju da su ‘granice na obje strane uglavljene i nepromjenjive’. Svatko tko ‘miješa te dvije zajednice, koje su po svojem podrijetlu, svrsi, zadaći i u svemu drugom, savršeno razdvojene i beskonačno različite’,

zanemaruje dužnost tolerancije i ugrožava javni mir. To je zato, što se 'nikakav mir i sigurnost, pa čak ni obično prijateljstvo, ne mogu uspostaviti među ljudima, sve dok prevladava mišljenje da je vlast utemeljena na milosti, a da se religija treba pronositi snagom oružja'. Razumljivo je da Lockeova obrana vjerske tolerancije, ima i svojih povijesnih i onodobnih političkih ograničenja. U prvom redu Locke razmatra ideju tolerancije između kršćanskih crkava, spreman ju je proširiti i na druge konfesije, ali, nakon određenih krznanja, ipak ne i na toleranciju neregularnih, moralnih koncepcija dobrog života. Vladar ne smije tolerirati 'sva mišljenja suprotna ljudskom društvu, ili onim moralnim pravilima koja su nužna za očuvanje građanske zajednice'. Locke ukazuje na dvije vrste takvog mišljenja: ateizam i indirektno na katolicizam. Ateist poriče postojanje Boga, a Bog je temelj svekolike moralnosti. Iz takvih premisa Locke deduktivno izvodi moralnu nekompetenciju ateista, budući da se on 'ne može pridržavati obećanja, dogovora, prisega, a što čini veze ljudskog društva. Poricanje Boga, pa makar samo u mislima, razara sve'. Ako je razlog za netoleranciju ateista bio njihova pre-slaba vezanost za Boga, koja ih čini moralno nepouzdanima da budu punopravni članovi političke zajednice, poteškoća je s katolicima (Locke ih u 'A Letter Concerning Toleration' izrijekom ne imenuje, a u 'An Essay Concerning Toleration' naziva papistima)

njihova presnažna ovozemaljska vezanost za Božje predstavnike na zemlji – Rimsku crkvu odnosno papu – koja dovodi do toga da crkvenu obvezu s političkim ambicijama pretpostavljaju političkoj obvezi. Takve crkvene obveze sadrže ‘neku posebnu povlasticu prikrivenu kićenim izrazima obmanjujućih riječi, ali u biti suprotnu građanskom pravu zajednice’, jer dovodi do ‘uspostavljanja strane jurisdikcije’ u zemlji. Prepoznatljive primjere takvih političkih ambicija u crkvenim učenjima, koji očito i izravno aludiraju na onodobne engleske prilike, Locke nalazi u stavovima ‘vladavina je utemeljena na milosti’, i ‘ekskomunicirani kraljevi proigrali su svoje krune i kraljevstva’. Sve to dovodi do neodrživog stanja dvovlašća, u kojemu bi vladar trebao ‘otrpjeti da se njegov narod, tako reći, novači za vojnike protiv njegove vlasti’. Lockeov je odgovor na to – netolerancija. Opravdanje je toga stava u onome što će, kasnije i interpretativno, biti nazvano paradoksom tolerancije – nema tolerancije prema netolerantnima.

Druga novina Lockeova Pisma o toleranciji je opravdanje oružanog otpora netolerantnome vladaru koji je proigrao povjerenje građana i svoju volju postavio na mjesto zakona. To je zloraba političkog autoriteta i vladareva pobuna, pa stoga Locke, na metodički sličan način kao i u posljednjem, XIX. poglavlju ‘Druge rasprave o vlasti’, opravdava oružani otpor vladaru odnosno moralno pravo na revoluciju.

Treću novinu čine tri isprepletene strategije opravdanja vjerske tolerancije: teološka, pragmatična i moralna. Teološka strategija je metodički negativna i počiva na dvije postavke: svjedočanstvima Objave i testu dosljednosti. Evanđelje, tvrdi Locke, nigdje ne daje potkrijepe za netoleranciju i vjerska proganjanja. Upravo suprotno, ono progovara o ljubavi prema bližnjemu, a što je nespojivo s vjerskim progonima. I pragmatična strategija opravdanja tolerancije je metodički negativna jer pokazuje da su vjerska proganjanja i instrumentalno besmislena. Izvanjska prisila, tvrdi Locke, ne može djelovati na unutarnja uvjerenja duha. Treća strategija Lockeova opravdanja ideje vjerske tolerancije je metodički pozitivna i najdalekosežnija. Ona počiva na tri skupine moralnih vrednota i razloga, koje će uglaviti argumentacijski oslonac za opravdanje tolerancije i pridonijeti oblikovanju liberalne političke moralnosti. Riječ je o: prvo, moralnom individualizmu i antipaternalizmu – svaka odrasla i racionalna osoba je najbolji čuvar svog fizičkog i duhovnog zdravlja. Drugo, argumentu racionalnog metodičkog skepticizma, koji dovodi do vrednote moralne jednakosti osoba – crkveni i politički autoriteti nisu sami po sebi ni epistemološki, ni moralno privilegirani. Treće, prirodno-pravnom utemeljenju slobode savjesti i individualne odgovornosti – retorika prirodnih prava pojedinca zaštićuje njegovu vjersku slobodu od nelegitimnih posezanja crkvenih i političkih autoriteta.

Tolerancija i naše vrijeme

Lockeovo 'Pismo o toleranciji', ograničeno onodobnim povijesnim, političkim i vjerskim prilikama, ipak je stvorilo racionalnu i moralnu osnovu da se, *mutatis mutandis*, pojam vjerske tolerancije proširi na pitanja suživota između različitih, međusobno nesumjernih, pa i suprotstavljenih koncepcija dobrog, vrijednog i smislenog života. Koncept tolerancije i danas nalazi svoje mjesto u raspravama između kulturnih, etničkih, svjetonazorskim i vjerskih skupina unutar političke zajednice, ali se kroz procese globalizacije neminovno proširuje i na međunarodno društvo. Evidentni su i pomaci u značenju pojma moralne i političke vrline tolerancije, posebno u svjetlu kritika da tolerancija pruža minimalne, ali ne i dovoljno dobre uvjete zajedničkog života. Povijesno prvi i najprimitivnije oblik tolerancije je asimetrični, hijerarhijski model u kojemu jaki subjekt dopušta egzistenciju slabijeg. Takav je primjerice bio model Nantskog edikta iz 1598. o 'dopuštenoj koegzistenciji katolika i protestanata'. Drugi model tolerancije počiva na ideji uzajamnosti i biva poduprt idejom univerzalnih i jednakih prirodnih prava, kao što je to slučaj u Lockeovoj argumentaciji. Treći model tolerancije, koji je predmet suvremenih rasprava, proširuje zahtjev inkluzivnosti na uzajamno poštovanje,

kvalitativnu jednakost i prisutnost u javnom prostoru čime koncept tolerancije moralno evoluirala u koncept multikulturalnosti.

Moralna i politička vrlina tolerancije svagda pruža vrijedno filozofsko ogledalo na kojemu možemo (ne) prepoznati demokratske kvalitete zajedničkog života.

